

Eastern Review

ER

TOM 12(1) 2023

pod redakcją
Michała Słowikowskiego

 WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

 C O P E
Member since 2019
JM14481

Eastern Review

ER

TOM 12(1) 2023

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Eastern Review

ER

pod redakcją
Michała Słowikowskiego

TOM 12(1) 2023

 WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO
ŁÓDŹ 2023

 C O P E
Member since 2019
JM14481

RADA PROGRAMOWA

Walenty Baluk (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Polska)
Roman Fiala (Wyższa Szkoła Politechniczna w Iglawie, Czechy)
Anatoly Kruglashov (Czerniowiecki Uniwersytet Narodowy
im. Jurija Fedkowycza, Czerniowce, Ukraina)
Aistė Lazauskienė (Uniwersytet Witolda Wielkiego w Kownie, Litwa)
Vahatung Maisaia (Caucasus International University, Tbilisi, Gruzja)
Andrey Makarychev (Uniwersytet w Tartu, Estonia)
Natalia Petruk (Chmielnicki Uniwersytet Narodowy, Ukraina)
Andrzej Stelmach (Uniwersytet Adama Mickiewicza, Poznań, Polska)
Andrzej Wierzbiński (Uniwersytet Warszawski, Warszawa, Polska)

KOMITET REDAKCYJNY

Redaktor naczelna: *Alicja Stępień-Kuczyńska* (Uniwersytet Łódzki)
Sekretarz: *Michał Słowikowski* (Uniwersytet Łódzki)

REDAKTORZY TEMATYCZNI

Maciej Potz (Uniwersytet Łódzki), *Katarzyna Dośpiał-Borysiak* (Uniwersytet Łódzki)
Agata Włodarska (Uniwersytet Łódzki), *Michał Pierzgalski*, *Paweł Stępień*
(Uniwersytet Łódzki), *Maciej Onasz*, *Michał Klonowski* (Uniwersytet Łódzki),
Andrius Švarplys (Uniwersytet Witolda Wielkiego),
Siergiej Szwydiuk (Czerniowiecki Uniwersytet Narodowy im. Jurija Fedkowycza)

REDAKTOR NAUKOWY TOMU

Michał Słowikowski

REDAKTOR INICJUJĄCY

Sylvia Mosińska

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Ewa Siwińska

SKŁAD I ŁAMANIE

EDITIO Beata Bociąg

PROJEKT OKŁADKI

Michał Pierzgalski

Czasopismo recenzowane

Lista recenzentów naukowych czasopisma dostępna na stronie: <http://iceer.uni.lodz.pl>

Publikacja dofinansowana przez Wydział Studiów Międzynarodowych i Politologicznych UŁ

© Copyright by Authors, Lodz 2023

© Copyright for this edition by University of Lodz, Lodz 2023

ISSN 1427-9657

e-ISSN 2451-2567

Spis treści / Contents

<i>Anna Fligel</i> – Metafizyka światła. Wstęp do panteistycznej ekofilozofii Henryka Skolimowskiego	7
The metaphysics of light. An introduction to the pantheistic ecophilosophy of Henryk Skolimowski	8
<i>Sebastian Tomasz Tarala</i> – Relacja Chin i Kambodży jako przykład klientelizmu międzynarodowego	31
The relationship between China and Cambodia as an example of international clientelism	32
<i>Renata Kunert-Milcarz, Maciej Herbut</i> – Neutralność Mołdawii w kontekście rosyjskiej inwazji na Ukrainę	45
Neutrality of Moldova in the context of the Russian invasion of Ukraine	46
<i>Natalia Zajączkowska</i> – Myśl społeczno-polityczna i aktywizm Bhimrao Ramji Ambedkara	63
Socio-political thought and activism of Bhimrao Ramji Ambedkar	63
<i>Krzysztof Maras</i> – Dlaczego Recep Tayyip Erdoğan wygrał wybory w 2023 roku? Prezydenckie roszczenia do legitymacji władzy	83
Why did Recep Tayyip Erdoğan win the 2023 elections? Presidential claims to legitimacy	83

EASTERN REVIEW 2023, T. 12(1)

Anna Fligel

 <https://orcid.org/0000-0001-6272-5830>

Uniwersytet Łódzki

Wydział Studiów Międzynarodowych i Politologicznych

e-mail: anna.fligel@uni.lodz.pl

Metafizyka światła. Wstęp do panteistycznej ekofilozofii Henryka Skolimowskiego

Streszczenie. Główną tezą artykułu jest założenie, że metafizyka światła Henryka Skolimowskiego stanowi oryginalną koncepcję metafizyczną, a także że mogła ona powstać tylko pod koniec XX w. i tylko spod pióra osobowości o nastawieniu głęboko interdyscyplinarnym. Skolimowski był niewątpliwym erudyta nie tylko w aspekcie historii filozofii zachodniej, jak i dalekowschodniej, ale też w naukach matematyczno-przyrodniczych. Z wykształcenia był filozofem, a w młodości uzyskał również magisterium z geodezji, co odcisnęło się piętnem w ten sposób, że pogłębiał swoją wiedzę w naukach matematyczno-przyrodniczych do końca swojego życia. Stąd jego umysłowość miała głęboko interdyscyplinarny charakter. Dla pełnego zrozumienia metafizycznej koncepcji światła Skolimowskiego kluczowe jest oderwanie się od tradycyjnych dualizmów metafizycznych, zwłaszcza tych zapoczątkowanych przez platońską tradycję i kontynuowanych przez tradycję judeo-chrześcijańską, których apogeum stanowi filozofia Rene Descartesa.

Słowa kluczowe: filozofia, metafizyka, metafizyka światła, Henryk Skolimowski.

The metaphysics of light. An introduction to the pantheistic ecophilosophy of Henryk Skolimowski

Abstract. The main thesis of this article is the assumption that Henryk Skolimowski's metaphysics of light constitutes an original metaphysical concept and, moreover, that it could only have been written at the end of the twentieth century and only by a personality with a deeply interdisciplinary orientation. Skolimowski was undoubtedly erudite, not only in terms of the history of Western and Far Eastern philosophy, but also in the mathematical and natural sciences. He was a philosopher by training, and in his youth he also obtained a master's degree in geodesy, which left its mark in such a way that he continued to deepen his knowledge in the mathematical and natural sciences for the rest of his life. Hence, his mindset was profoundly interdisciplinary. For a full understanding of Skolimowski's metaphysical conception of light, it is crucial to break away from traditional metaphysical dualisms, especially those initiated by the Platonic tradition and continued by the Judeo-Christian tradition, whose apogee is the philosophy of Rene Descartes.

Keywords: philosophy, metaphysics, metaphysics of light, Henryk Skolimowski.

Filozof współczesny, który nigdy nie miał poczucia, że jest szarlatanem, to umysł tak płytki, że dzieła jego nie są pewnie warte czytania (Kołakowski, 1990: 7).

Główną tezę niniejszego artykułu jest uznanie, że metafizyka światła Henryka Skolimowskiego stanowi oryginalną koncepcję metafizyczną, nadto jest też twierdzenie, że mogła ona powstać tylko pod koniec XX w. i tylko spod pióra osobowości o nastawieniu głęboko interdyscyplinarnym. Skolimowski był niewątpliwym erudyta, nie tylko w aspekcie historii filozofii zachodniej, jak i dalekowschodniej, ale też w naukach matematyczno-przyrodniczych. Z wykształcenia był filozofem, a w młodości uzyskał również magisterium z geodezji, co odcisnęło się piętnem w ten sposób, że pogłębiał swoją wiedzę w naukach matematyczno-przyrodniczych do końca swojego życia. Stąd jego umysłowość miała głęboko interdyscyplinarny charakter.

Analizując dzieła Skolimowskiego, można odnieść wrażenie, że w aspekcie epistemologicznym nieustannie oscyluje on między dość oryginalnie pojętą koncepcją intuicji intelektualnej, która wywodzi się z zachodniej tradycji filozofii klasycznej, jednak jest uzupełniona dalekowschodnim podejściem do duchowości. Dodatkowo wzbogaca swoje refleksje badaniami z zakresu mechaniki kwantowej, astrofizyki, biologii oraz mikrobiologii. Perspektywę jego metafizyki określa myślenie pokantowskie, ponietzscheańskie i pofreudowskie. Głębię metafizyki światła Skolimowskiego nie można zatem zobaczyć ani zrozumieć bez

przestudiowania wszystkich jego kluczowych dzieł, zwłaszcza że jego myśl ewoluowała, nabierając coraz bardziej wyrazistego kształtu. Punktem kulminacyjnym jego twórczości jest dzieło *Geniusz światła, a świętość życia* (Skolimowski, 2007), które stanowi zarazem główny punkt odniesienia dla tego tekstu. Artykuł niniejszy należy zatem traktować jako wstęp do metafizyki światła Skolimowskiego, zgodnie z zapowiedzią z podtytułu.

Warto również wspomnieć i zaznaczyć, iż dla pełnego zrozumienia metafizycznej koncepcji światła Skolimowskiego kluczowe jest oderwanie się od tradycyjnych dualizmów metafizycznych, zwłaszcza tych zapoczątkowanych przez platońską tradycję i kontynuowanych przez tradycję judeo-chrześcijańską, których apogeum stanowi filozofia Rene Descartesa.

Zauważono wcześniej, że panteistyczna i ekofilozoficzna koncepcja Skolimowskiego, w której rzeczywistość postrzegana jest przede wszystkim jako holistyczna jedność, nie mogła powstać wcześniej niż pod koniec XX w. Rezygnacja z dualizmów, zwłaszcza platońskich i judeochrześcijańskich, charakteryzujących się głębokim podziałem na umysł i ciało, duszę i materię, jest niezbędna do jej zrozumienia. Skolimowski, parafrazując Leszka Kołakowskiego, wprowadza swoisty 'horror metafizyczny'. Jego ambitne dążenie do odkrycia nowej wizji rzeczywistości różni się od metafizyki hermeneutycznej Kołakowskiego. Skolimowski, wybierając ekofilozofię, widzi świat przede wszystkim jako naturę. Tym niemniej optyka Kołakowskiego wyrażona w dziele *Horror metaphisicus* w sensie podejścia do tego, czym jest metafizyka współcześnie, jest zarazem optyką Skolimowskiego.

Według Leszka Kołakowskiego „pośród pytań podtrzymujących europejską filozofię przy życiu przez dwa i pół tysiąclecia ani jedno nie zostało rozstrzygnięte ku naszemu powszechnemu zadowoleniu; wszystkie bądź nadal budzą kontrowersje, bądź zostały dekretem filozofów unieważnione” (Kołakowski, 1990: 7). Kołakowski jednakże z całą stanowczością stwierdza „jądro podtrzymujące filozofię [vide metafizykę A.F.] przy życiu pozostaje nienaruszone” (Kołakowski, 1990: 9). Optyka Kołakowskiego wyraża się w tym, że kwestie metafizyczne nie są problemami naukowymi, które można rozwiązać na drodze empirycznego i matematycznego dowodzenia, przez co nowożytni i współcześni relatywiści, pozytywiści, pragmatyści i sceptycy każą nam zarzucić. Są raczej czymś znacznie głębszym: tajemnicą egzystencjalną – nieuleczalnym głodem sekretu rzeczywistości¹.

¹ Czytamy w *Horror metaphisicus* na s. 16: „Krótko mówiąc, nie możemy zgłębić tajemnicy i obrócić jej w wiedzę, lecz ważne wiedzieć, że mamy z nią do czynienia; choć nie sposób zedrzyć zasłonę, za którą ukrywa się rzeczywistość ostateczna, winniśmy wiedzieć, że jest taka zasłona. Przypuszczam, że oddaje to rzetelnie punkt widzenia Jaspersa, nawet jeśli on sam nie wyraził go dokładnie tymi słowami. Wszelako wspomniany już odwieczny sceptyczny argument kładzie cień wątpliwości na spójność i takiej postawy. Pojęta w ten sposób filozofia a jest raczej nawoływaniem do beznadziejnych poszukiwań wiedzy niż wiedzą samą (przeciagłym nawoływaniem, jeśli zwa-

Holizm Skolimowskiego, rozumiany jako jedność świata, którego dzieje charakteryzuje proces ewolucyjny krystalizacji światła, można zestawić z koncepcją emanacji Plotyna, choć z zastrzeżeniem, że w przypadku Plotyna wszystko emanuje z transcendentnej Jedni. W przypadku Skolimowskiego, mającego doświadczenie i wiedzę w mechanice kwantowej, teorii względności Einsteina oraz w ewolucjonizmie w postdarwinowskiej wersji, gdzie ważną rolę odgrywa zasada antropiczna, analogia z Plotynem ma charakter głównie heurystyczny.

Było wspomniane wyżej, że filozofia Skolimowskiego czerpie dużo z różnych źródeł, co może budzić pytanie o eklektyzm. Sądzę, że w niniejszym artykule nie odpowiem jednoznacznie na ten ewentualny zarzut, jednak liczę, że – zgodnie z tezą artykułu – wykażę oryginalność myśli Skolimowskiego i tym samym odeprę taką wątpliwość.

Rozważania Skolimowskiego są także szczególnym przykładem teorii oscylującej między metafizyką światła a mistyką światła. Są projektem, który swój wyraz odnalazł w wielu jego pracach, a szczególnie – jak już wspomniane – w dojrzałym dziele zatytułowanym *Geniusz Światła a Świętość Życia*². Niniejszy artykuł jest pierwszym z mojego cyklu krytycznych i analitycznych rozważań nad ekofilozofią Skolimowskiego. Skoncentruję się tutaj wyłącznie wokół jego metafizyki światła. Odrębnym, kolejnym tekstem będzie analiza mistyki światła czyli etyki kosmicznej Skolimowskiego³. Taki wybór dyktuje obszerność tych zagadnień, ale również ich logika.

Analizę rozpocznę od krótkiej charakterystyki i wyjaśnienia, czym w ogóle jest metafizyka światła. Najwybitniejszym, a zarazem najstarszym przykładem tej koncepcji w historii zachodniej filozofii jest myśl Heraklita z Efezu (VI w. p.n.e.). Heraklit niewątpliwie jest prekursorem podejścia, które ma kluczowe znaczenie dla głównego bohatera niniejszych rozważań, dlatego zostanie ono przedstawione bardziej szczegółowo⁴. W części II przedstawię krótko biografię Skolimowskiego oraz zwięźle scharakteryzuję jego dzieło *Geniusz światła a świętość życia*. W części III dokonam analizy Skolimowskiego koncepcji światła oraz etapów jego krystalizacji, a także podejmę próbę zestawienia jej z teorią osobliwości Shephana Hawkinga. W części IV skupię się wokół Skolimowskiego charakterystyki procesu fotosyntezy

żyć rozmiar Jaspersowego dzieła); lecz nawoływanie to zakłada jakąś wiedzę o granicach wiedzy. Nie sposób wymknąć się z piekielnego kręgu epistemologii: cokolwiek o wiedzy powiemy, nawet twierdzenie, że wiedzy mieć nie możemy, zakłada jakąś wiedzę. »Wiem, że nic nie wiem«, wzięte dosłownie, j e s t wewnątrznie sprzeczne”.

² Po tej książce Skolimowski wydał jeszcze tylko jedną pracę pt. *Let There Be Light. The Mysterious Journey of Cosmic Creativity*. W aspekcie zagadnienia metafizyki światła, które nas tu interesuje, książka ta jest zasadniczo angielską wersją *Geniusza światła*.

³ Artykuł drugi ze wspomnianego cyklu jest już w zasadniczej mierze ukończony, nosi tytuł *Mistyka światła. Wstęp do humanistycznej ekofilozofii Henryka Skolimowskiego jako etyki kosmicznej*.

⁴ Sama nazwa *metafizyka światła* jest jak najbardziej obecna historii filozofii (Trepczyński, 2017). Do średniowiecznego myśliciela Roberta Grosseteste’a odwołam się jeszcze poniżej.

oraz jedności świata oraz jego krytyki tradycyjnej koncepcji materii. W częściach III i IV w sposób szczególny ujawni się interdyscyplinarność Skolimowskiego. W części V krótko omówię, na czym polega twórczy wymiar kosmosu. W części VI zaś, tzn. w podsumowaniu, wskażę na ewentualne problemy, jakie wynikają ze sposobu myślenia i filozofowania Skolimowskiego.

I

Metafizyka światła to koncepcja, która jest obecna w historii filozofii od zarania jej dziejów zarówno w zachodnim, jak wschodnim kręgu kulturowym. Współcześnie występuje w wielu koncepcjach filozoficznych, psychologicznych, a także stanowi fundament bodaj najważniejszej teorii z zakresu fizyki XX i XXI w., a mianowicie mechanice kwantowej.

Heraklit z Efezu jako prawdopodobnie pierwszy i jedyny presokratyk zdefiniował całą rzeczywistość w sposób pogłębiony i zaskakująco nowoczesny, stwierdzając, że wszystko z ognia powstaje i w ogień się obraca. Ogień nie był dla niego prostym pierwiastkiem materialnym, czemu dowodzi – jak zobaczymy – fakt powiązania przez Heraklita całej swojej filozofii z teorią *Logosu*. Dodatkowo ambitnie opisał owo *arché* rzeczywistości jako dialektykę przeciwieństw: „ogień żywi się tym, co spala”, co jednocześnie stanowi jego definicję ruchu czy procesu.

Metafizyka światła to, najprościej mówiąc, taka koncepcja rzeczywistości, w której za jej fundament, budulec uznaje się światło. Ogień u Heraklita to nic innego jak starożytna wersja światła. Oczywiście jest to pewna ekstrapolacja, wzięwszy jednak pod uwagę opisy oraz definicje ognia, jakie odnajdujemy we fragmentach pozostałych po Heraklicie, ekstrapolacja ta jest jak najbardziej uzasadniona i uprawniona. Ważne w tym kontekście jest jeszcze to, że w myśli Heraklita nadrzędne względem pojęcia ognia jest pojęcie *Logosu*. W istocie dla Heraklita ogień i *Logos* nawzajem się przenikają, tworząc jakby jedną rzeczywistość. Związek między nimi stanowi klucz do Heraklitejskiej metafizyki światła, bowiem światło jest tu syntezą ognia i *Logosu*.

Według Kazimierza Mrówki (2004: 22) „*Logos* jest najważniejszym pojęciem w słowniku filozoficznym Heraklita”. Filozofa z Efezu nazywa wręcz *filozofem Logosu* (warto dodać, że całe dzieło Heraklita pt. *O Naturze* rozpoczyna się od charakterystyki *Logosu*⁵). Należy w tym miejscu jeszcze wspomnieć, że

⁵ Według Arystotelesa i Sekstusa Empiryka jest właśnie tak, że dzieło Heraklita *O naturze* rozpoczyna się od słowa „*Logos*” oraz jego charakterystyki (B1). Nie możemy jednak mieć w tym względzie całej pewności, skoro – jak wiadomo – po Heraklicie pozostały nam tylko fragmenty, nie zaś pełne dzieło (Mrówka, 2004: 21).

Arystoteles, u którego pojęcie *Logosu* zdaje się równie fundamentalne, swoje analizy wokół *Logosu* oparł w głównej mierze na wywodach Heraklita.

Skoro pojęcie *Logosu* u Heraklita jest tak istotne, jak pojęcia ognia jako walki przeciwieństw oraz ruchu jako głównej charakterystyki tejże walki oraz całej rzeczywistości, myśli filozofa z Efezu nie można nazwać – jak twierdzi Giovanni Reale – prostym materializmem metafizycznym tak charakterystycznym dla okresu filozofii starożytnej, w którym Heraklit żył i tworzył (VI w. p.n.e. nazywany jest najczęściej naturalizmem pierwszych filozofów przyrody)⁶. Uważam nawet, że jeśli w ogóle można nazywać teorię Heraklita materializmem metafizycznym to tylko, gdy odczytujemy ją powierzchownie i bez zagłębiania się w jej istotne detale⁷ lub – co bardziej prawdopodobne, jeśli materię pojmujemy w sposób szczególny, na wzór Plotyńskiej teorii emanacji.

Greckie pojęcie *Logosu* – jak zaznacza Kazimierz Mrówka⁸ – jest trudne do jednoznacznego zrozumienia, ma bowiem wiele grup znaczeniowych (Scott-Jones, 1968; Mrówka, 2004: 22). Pojęcie to pojawia się już u Homera i Hezjoda. Dla naszego wywodu niech wystarczy zacytować dwa fragmenty Kazimierza Mrówki, stanowiące niezwykle trafne analityczne ujęcie i interpretację heraklitejskiego pojęcia *Logosu*:

W swej czystej jedności λόγος ukazuje się jako rzeczywistość transcendentna jednocząca w sobie wszystkie przeciwieństwa [...]. Natomiast λόγος dzielący to wiecznie żyjący ogień, archetypalna substancja kosmosu, która jednocześnie tworzy i niszczy, która jest źródłem wielości [...]. Nie dziwi więc, że słowo to zrobiło tak wielką karierę w filozofii Heraklita, jego ambiwalencja sprawiła, że Heraklit mógł go wykorzystać w swej „ognistej” kosmologii: świat powstaje i ginie, „zbiera się” w jedno

⁶ Giovanni Reale jest jednym z czołowych współczesnych historyków filozofii starożytnej. W przedmiotowej kwestii – tzn. interpretacji pojęcia ognia i procesu w myśli Heraklita, Reale skłania się ku interpretacji materialistycznej. Skądinąd jego znakomite, gdyż syntetyczne opracowanie myśli Heraklita z Efezu, przedstawione w I tomie jego *Historii filozofii starożytnej*, tym niemniej zawiera pewne niekonsekwencje, które może wprost należałoby nazwać sprzecznościami. Na przykład, prezentując na s. 98 teorię ognia jako zasady rzeczywistości skłania się wprost ku jego materialistycznej interpretacji. Raptem trzy strony dalej, w podpunkcie czwartym poświęcanym koncepcji duszy, Reale cytuje Heraklitejski fragment 45, z którego wynika, że Heraklit daleki jest od redukcyjnego materializmu pierwszych greckich przyrodników (Reale, 1994: 98–102).

⁷ Problem klasyfikacji myśli Heraklita ma długą historię i – jak sądzę – boryka się z nim większość interpretatorów myśli tego filozofa. Wynika to stąd, że sam Heraklit tak formułował swoje myśli, żeby z jednej strony nie zaniedbywać tak istotnej dla niego empirii, z drugiej zaś, by oddać hołd i cześć niezgłębionemu, nie dającym się empirycznie poznać Logosowi. Stąd twierdzę, że słusznie jest mówić o dwóch poziomach myśli jego filozofii: materializm metafizyczny jest jednym z nich, zaś logocentryzm tym drugim, głębszym, tzn. dostępnym wyłącznie myśleniu. „Poznać Logos można tylko poprzez myślenie, poprzez skupiającą w jedno myśl” (Mrówka, 2004: 145).

⁸ Znakomitą analizę myśli Heraklita, również zbierającą najważniejsze interpretacje myśli Efezcyka jest praca K. Mrówki, pt. *Heraklit. Fragmenty: nowy przekład i komentarz*.

i niszczy, rozkłada się na to, co proste aż do ognia, a wszystko to dzieje się według rozumnej miary i za sprawą miary – logosu. (Mrówka, 2004: 23–24).

λόγος jest jednocześnie Logosem transcendentnym i immanentnym. W ten sposób sam λόγος symbolizuje jedność przeciwieństw. Immanencja jest transcendencją. „Poza” jest „w” lub „przez”. Daleko jesteśmy od Platońskiego dualizmu materii i idei, który deprecjonuje materię i poznanie zmysłowe. U Heraklita sama materia jest rzeczywistością podwyższoną, czymś więcej niż surową materią. Przenika ją bowiem λόγος immanentny (Mrówka, 2004: 33).

Ogień jako symbol i *explicite* wyraz procesu i ruchu (heraklitejski wariabilizm i procesualizm) oraz Logos jako najgłębsza *myśl, prawo rządzące światem*, przenikające całą rzeczywistość zapowiadają współczesną mechanikę kwantową, jak również kosmologiczne teorie Wszechświata jako logicznej, dającej się matematycznie opisać układanki. Na poparcie moich tez – Heraklita jako filozofa nowoczesnego, metafizyka antycypującego rozważania tak Platona, jak i Arystotelesa, ale przede wszystkim Heraklita jako twórcy metafizyki światła – przytoczę jeszcze kilka fragmentów z jego myśli, mając na uwadze zwłaszcza te, które ukazują głęboki związek między rzeczywistościami i pojęciami Logosu oraz ognia.

Logosu, który jest, ludzie nigdy nie potrafią zrozumieć, ani przedtem, zanim go usłyszą, ani usłyszawszy go po raz pierwszy. I choć wszystkie rzeczy stają się według tego Logosu, to przypominają oni niedoświadczonych, gdy doświadczają słów i czynów takich, które ja objaśniam, dzieląc każdą rzecz zgodnie z naturą i pokazując, w jaki sposób jest. Przed innymi zaś ludźmi ukrywa się to, co czynią po przebudzeniu, tak jak zapominają, co czynią we śnie (B1).

Przeciwnie zbieżne;

i z różniących się rzeczy najpiękniejsza harmonia;

i wszystkie powstają z niezgody (B8).

Nie pojmuję, jak spierające się ze sobą się zgadza. Harmonia zwrotna tak jak łuku i liry (B51).

Metafora łuku i liry odsłania przed nami związek myśli Heraklita z Apolinem – bogiem światła, mądrości, porządku i prawa (Mrówka, 2004: 47–48). Dotarliśmy tym samym do klucza naszej tezy, że filozofia logosu Heraklita jest zarazem metafizyką światła. Światło w tym kontekście jest niemal synonimem *Logosu* w sensie syntezy tegoż Logosu i ognia, pracząstki, która wyznacza *logiczny rytm, logiczne trwanie, stawanie się rzeczywistości*. Nie potrafię znaleźć lepszej do tego analogii, jak na wzór Arystotelesowskiego kosmologicznego dowodu na istnienie Boga, gdzie problem początku, czy pochodzenia

rzeczywistości w pewnym sensie znika. Wszystko wywodzi się z Logosu. Logos jako mądrość, racjonalność czy logiczna zasada rzeczywistości jest zarazem światłem, które nieustannie drga, na wzór struny (istotna składowa liry) czy fali, która nieustannie się tworzy. Heraklit utożsamiał to z ogniem i procesem, nie bardziej genialnego. Jesteśmy poniekąd w centrum panteistycznej i kosmologicznej koncepcji boga, który wzrasta, dzieje się i nieustannie przekształca. Jest w tym wszystkim porządek, chociaż jakże trudny do rozpoznania przez ludzki umysł, tym niemniej nie nieosiągalny, co twierdził Heraklit, jak i Platon i Arystoteles, a na końcu tej wyliczanki również Skolimowski. Światło jest zarazem pracząstką, ale i symbolem – bogiem Apollinem. Czytając Heraklita, nieustannie ma się problem z kolejnością, chronologią: co było najpierw Logos?, światło? Apollin? czy ruch? Czy jest to problem pozorny, trudno rozstrzygnąć. One wszystkie stapiają się w jedno, w dialektyczną jedność, którego nazwą musi być światło, dlatego że tylko ono oddaje sens takiej syntezy. Bynajmniej nie tylko na zasadzie metafory, przecież światło jest istotą wszelkiego życia, bez niego nic by nie powstało. Światło jest też zasadą poznania, nawet w tej rudymenarnej postaci, w sensie oświetlania drogi, którą zmierza większość stworzeń żywych, ale nade wszystko jest Logosem – synonimem porządku i harmonii.

Kosmos tworzy więc – czytamy u Kazimierza Mrówki – najpiękniejszą harmonię. Jest najlepszym z możliwych ułożeń przeciwieństw. Przypomina to najlepszy z możliwych światów Leibniza. Jest najlepszy, bo jest boskim zamysłem, bo bóg wybrał dla niego najlepszą proporcję, najlepszą miarę. Jest najlepszy bo rodzi się z Logosu i do niego wraca (Mrówka, 2004: 50).

Na zakończenie rozważań o Heraklicie wróćmy jeszcze na chwilę do stwierdzenia, że jego filozofia jest swego rodzaju protomechaniką kwantową. Supozycje kwantowe to nic innego jak w terminologii filozofii przyrody pracząstki rzeczywistości, które stanowią proces i zarazem energię. Upraszczając, supozycje kwantowe to plus i minus stopione w jedno, to stany stawania się, nie zaś coś stałego. W teorii kwantów jako określonej kosmologii u podstawy rzeczywistości więc nie ma czegoś *constans*, jest zaś proces. Zauważmy, że mechaniki kwantowej zasadniczo nie da się przedstawić inaczej niż za pomocą skomplikowanych formalizmów matematycznych. Nie da się, ponieważ jest to metafizyka procesualna, to proces jest pracząstką, a ludzki umysł jest w stanie uchwycić tylko to, co *constans*, bo przecież nie widzimy ruchu, tylko poruszającą się rękę.

Kosmologia i astrofizyka oparte na mechanice kwantowej, a głęboko zanurzone we współczesnym scjentyzmie, czyli hołdujące wyłącznie *sciences* w sensie nauk matematyczno-przyrodniczych, nie mogą odwoływać się do metafor czy symboli, lecz li tylko do empirii lub matematycznego opisu, tam gdzie empiria z uwagi na nieskończenie małą skalę jest nie do uchwycenia. Po co został stworzony Wielki Zderzacz Hadronów? Czy nie po to, by odkryć, że ze stanu „nicości” (ciemnej

materii, piątej siły natury) powstaje „coś”? Być może tak się stanie, w pewnym sensie już to odkrycie nastąpiło. Uważam jednak, że skrajni fizykaliści odkrywają tylko jakąś kolejną *drobniejszą cząstkę*, która powstaje w wyniku jakiegoś coraz to bardziej wysublimowanego procesu, a więc wciąż pozostając w punkcie wyjścia. Czyż bowiem pytanie *skąd wzięła się ta jeszcze drobniejsza cząstka, owa ciemna materia* czy cokolwiek innego nie pozostaje otwarte? W takich momentach, z pomocą przychodzi nam na powrót metafizyka światła i filozofia *Logosu* Heraklita. Utwierdza mnie to w przekonaniu, że filozoficzne refleksje Heraklita z Efezu należy uznać za genialne nie tylko z uwagi na odległy, starożytny czas, w którym powstały. Heraklit rysuje przed nami koncepcję procesu i Logosu jako współ *pracząstek* rzeczywistości, w rozumieniu źródła całej rzeczywistości. Tworząc swoją metafizykę światła i procesu, nie tylko dał fundament pod późniejsze badania z zakresu fizyki, poczynając od Arystotelesa, następnie Ptolemeusza, przez Newtona a kończąc na Einsteinie i Hawkingu, ale przede wszystkim skierował naszą wyobraźnię we właściwą stronę w aspekcie najważniejszego pytania metafizycznego, czyli czym jest rzeczywistość i jaka jest jego najgłębsza natura.

II

Szczególnym przejawem filozoficznych refleksji nad naturą i pochodzeniem rzeczywistości jako światłem we współczesnej historii filozofii jest twórczość polskiego filozofa, tworzącego przez długie lata na obczyźnie – Henryka Skolimowskiego. To, co charakteryzuje jego myśl na pierwszym miejscu, to jej ewidentna przynależność do nurtu ekologii głębokiej oraz, po drugie, jej nowatorski panteizm. Nie jest to bowiem tylko panteizująca wizja rzeczywistości, lecz z uwagi na to, w jaki sposób Skolimowski uprawia i kształtuje swoją metafizykę światła, sprawia, że jego koncepcja nabiera znamiona filozofii Boga. Należy jednak podkreślić, że niniejszy tekst nie pretenduje do wyczerpania tego tematu, ma stanowić tylko wstęp, a zatem zarys głównych i kluczowych jego wątków.

Tytułem wprowadzenia warto jeszcze opowiedzieć krótko i ogólnie o książce Skolimowskiego pt. *Geniusz światła. Świętość życia*, która jest głównym punktem odniesienia niniejszych rozważań (choć naturalnie nie jedynym). Traktat ten bez wątpienia jest podsumowaniem, swego rodzaju epilogiem pracy filozoficznej Skolimowskiego; dojrzałym jego dziełem, którego fundamentem jest metafizyka w duchu Heraklita z Efezu i mistyka światła w duchu Abū Hāmīda Ibn Ahmeda al-Ghazālego (1058–1111)⁹. A jednak nie znajdziemy w książce

⁹ Mistyka światła Skolimowskiego będzie przedmiotem kolejnych analiz autorki niniejszego tekstu. W nich również znajdzie się miejsce na szczegółową prezentację myśli arabskiego mistyka Abū Hāmīda Ibn Ahmeda al-Ghazālego jako prekursora myślenia w stylu Skolimowskiego.

tej bezpośrednich odniesień do żadnego z tych filozofów. Książka ta w ogóle stanowi fenomen wydawniczy. Brak w niej jest jakichkolwiek przypisów, a na okładce, stronie tytułowej ani nawet stronie redakcyjnej nie ma ani roku wydania, ani numeru indeksu. Tak jakby autor z założenia chciał wyrazić sprzeciw wobec tradycyjnie pojmowanej nauki i filozofii. Jest to bardzo możliwe, biorąc pod uwagę krytyczny stosunek Skolimowskiego do oświeceniowo pojętej nauki, jego krytykę cywilizacji naukowo-technicznej, która doprowadziła do mechanistycznej koncepcji rzeczywistości, a w wielu teoriach również mechanistycznej koncepcji samego człowieka.

Przyczyną takiego podejścia Skolimowskiego do strony formalnej tego traktatu jest prawdopodobnie również to, że książka ta jest w istocie z pogranicza filozofii i mistyki. Znaczy to tyle, że odnajdujemy w niej zarówno wiele tez filozoficznych, gdyż popartych argumentami racjonalnymi, ale jest w niej również wiele tez o charakterze mądrościom, jak i *stricte* mistycznym. W tym kontekście nie dziwi fakt, że Skolimowski miał tak wielu bardzo różnych wyznawców, a wśród zawodowych filozofów jest wciąż znany dość słabo, zwłaszcza na gruncie polskim. (Warto dodać, że większość jego prac była napisana najpierw w języku angielskim, a w anglosaskim kręgu kulturowym jego popularność – jak sądzę – jest znacznie większa niż w rodzimej Polsce)¹⁰. Różnorodność wyznawców potwierdza wydana antologia tekstów, księga pamiątkowa opublikowana w 80. rocznicę urodzin Skolimowskiego pod redakcją Juanity Skolimowski i Davida Skrbina zatytułowana *World as Sanctuary. The Cosmic Philosophy of Henryk Skolimowski*¹¹. Z biografii Skolimowskiego warto jeszcze wspomnieć i podkreślić, że Skolimowski był zawodowym filozofem: magisterium z filozofii uzyskał na Uniwersytecie Warszawskim, zaś doktorat na Uniwersytecie Oxfordzkim, jednocześnie pozostawał pod bardzo dużym wpływem kultury buddyjskiej i indyjskiej. Co ciekawe, Skolimowski ukończył również geodezję na Politechnice Warszawskiej. To wszystko uzasadnia jego interdyscyplinarne podejście do filozofii i nauki, tak widoczne w jego pisarstwie. Jeszcze dodam, że Skolimowski jako pierwszy w Polsce założył w 1992 r. na publicznej uczelni, Politechnice Łódzkiej, pierwszą katedrę ekofilozofii, którą kierował przez kilka lat.

Wspomnieć tylko należy, że al-Ghazālī jest autorem bodaj najważniejszego średniowiecznego tekstu z mistyki światła, zatytułowanego *Nisza światel*.

¹⁰ Niewątpliwie w ostatnich kilku latach uległo to pewnej zmianie. Trzy lata temu (w 2021 r.) na Uniwersytecie Pedagogicznym w Krakowie powstała dość ciekawa praca doktorska autorstwa Marcina Murzyna pod kierunkiem prof. Leszka Pyry (Murzyn, 2021).

¹¹ Ciekawa recenzja książki popełniona przez Filipa Kawczyńskiego (2010).

III

Zgodnie z metafizyką światła Skolimowskiego, światło jest podstawą i budulcem, mówiąc językiem presokratyków, jest *arché* rzeczywistości. Proces ewolucji wszechświata, używając terminologii Skolimowskiego, ewolucji kosmosu¹², to twórczy rozwój poprzez kolejne poziomy krystalizacji światła. Światło w tej koncepcji jest pojęciem pierwotnym, tzn. trudno je jednoznacznie zdefiniować, jest swego rodzaju aksjomatem, którego zrozumienie musi zatem z konieczności opierać się na intuicji intelektualnej. Podejmując próbę ogólnego określenia tego pojęcia na gruncie myśli Skolimowskiego, należałoby powiedzieć, że – po pierwsze – światło jest w tej koncepcji zarazem bogiem, jak i elementem boskim, przenikającym cały kosmos. Po drugie, jest – jak u Heraklita – nieskończoną mądrością, Logosem, który wyznacza drogowskazy wszelkiemu bytowi, a zarazem jest – jak w tradycji chrześcijańskiej – nieskończoną miłością, która ma prowadzić ku dobru. Szczególnie istotne jest jeszcze to, że koncepcji Skolimowskiego nie da się odnieść do typowego dla całej tradycji filozofii zachodniej – dwuczłonowego podziału materia-duch. Aby więc zrozumieć jego teorię, musimy porzucić te, dominujące od dwóch i pół tysiąca lat w historii filozofii, dychotomie, włącznie z podziałem materializm – spirytualizm. To powinno też ułatwić nam zrozumienie drugiego kluczowego dla tej metafizyki światła pojęcia a mianowicie pojęcia krystalizacji światła. Krystalizacja to twórczy proces, który jest rozwijaniem się (rozwojem) światła, czyli ewolucją. Lecz nie jest to czysta darwinowska ewolucja biologiczna, gdyż światło, podobnie jak u Heraklita, ale też podobnie jak w fizyce kwantowej, nie jest prostym pierwiastkiem materialnym.

A jednak rozważania Henryka Skolimowskiego nie stanowią idyllicznej teodycei, czyli opowieści o dobrym Bogu, który tworzy piękny i dobry świat. Są zaś głęboko przemyślaną metafizyką i mistyką światła. Przenika ją Spinozjański panteizm, gdzie wszystko jest Bogiem, lecz cel filozofii Skolimowskiego nie ma typowo religijnego charakteru. Cel ten zaś ma charakter ekofilozoficzny i etyczny, i cel ten Skolimowski nazywa etyką kosmiczną, którą – jak się okaże – będzie można również nazwać filozofią odpowiedzialności globalnej¹³. To jednak są już

¹² Pojęć „kosmos” i „wszechświat” Skolimowski używa zamiennie; patrz dalej.

¹³ Jedną z pierwszych prac Skolimowskiego, w których rozpoczyna badania w duchu tak pojętego ewolucjonizmu, jest książka z 1984 r. zatytułowana *Theatre of the Mind: Evolution in the Sensitive Cosmos*, a której podtytuł brzmi *Ewolucja we wrażliwym Kosmosie*. Niech wystarczy zacytować tutaj tylko pierwsze i ostatnie zdanie z tej książki: „Najważniejsze w człowieku jest to, że jest istotą wrażliwą, że jest obdarzony wrażliwością, że poprzez wrażliwość wznosi się ewolucyjnie” i z końca: „Bóg jest ewolucją realizującą się, przemieniającą nas w coraz jaśniejsze fragmenty poobożności. Jesteśmy Bogiem w trakcie tworzenia”, z recenzji (Starchus), patrz. idem, *Theatre of the Mind: Evolution in the Sensitive Cosmos (Quest Books)*: Skolimowski, Henryk: 9780835605885: Amazon.com: Books (dostęp 24.10.2023).

rozważania Skolimowskiego z zakresu mistyki światła i antropologii filozoficznej, które – jak już zaznaczałam – rozwinę przy innej okazji. W tym miejscu pragnę się skupić na kluczowym dla moich rozważań wątku, czyli na jego metafizyce światła, a mianowicie refleksji Skolimowskiego na temat etapów krystalizacji światła, tak by nie mieć wątpliwości co do tego, że jego koncepcję należy nazwać metafizyką światła, przenikniętą zrozumieniem tak dla współczesnej fizyki, astrofizyki, biologii, ale również dalekowschodnich joginów.

W jego pracy czytamy:

wszystko jest światłem. Wszystko poczęło się ze światła. Wszystko jest częścią procesu przetwarzania światła. Wszystko jest częścią wielkiej podróży w procesie jego samorealizacji, a więc w procesie samo-realizacji kosmosu, którego częścią my jesteśmy, jak również wszystkie istoty (Skolimowski, 2007: 12).

Skolimowski wyróżnia kilka etapów krystalizowania się światła. Trudno o jakąś jedną precyzyjną definicję pojęcia krystalizacji; które traktuje raczej – podobnie jak samo pojęcie światła – jako swego rodzaju aksjomat. Tym niemniej w dziele *Geniusz światła. Świętość życia* odnajdujemy wiele istotnych wskazówek, które ułatwiają zrozumienie tego pojęcia. Skolimowski stwierdza np., że krystalizacja – jak w powyższym cytacie – to proces przetwarzania się światła, to zarazem proces karmienie się światłem, jak i objawianie się jego/jej geniuszu¹⁴. Nadto Skolimowski jest przekonany, że perspektywa, którą rysuje, jest prosta, dodając, że „najgłębsze zjawiska muszą być wyjaśnione prosto”, bowiem tylko wtedy mają potencjał badawczy¹⁵.

W analizie etapów krystalizacji światła przeplatają się wyraźnie dwa podziały. Skolimowski pisze mianowicie, z jednej strony o pięciu wymiarach światła:

I. Światło jako możliwość, sam byt światła.

II. Światło jako Materia.

III. Światło jako Życie.

IV. Światło jako Twórczość Życia.

V. Światło jako Boskość Życia¹⁶.

¹⁴ Por. *ibidem*, s. 11–13. Warto wspomnieć, że zarówno w języku polskim światło, jak i łacińskim *lux*, oraz angielskim *light* wszystkie są rodzaju nijakiego.

¹⁵ *Ibidem*, s. 35.

¹⁶ *Ibidem*, s. 34. Wcześniej, a mianowicie na s. 28 Skolimowski napisał natomiast o czterech głównych cyklach samorealizacji światła („Światło jako MATERIA, Światło jako ŻYCIE, Światło jako TWÓRCZOŚĆ ŻYCIA, Światło jako BOSKOŚĆ ŻYCIA”). Ten podział ma już charakter chronologiczny, a nie tylko logiczny, jak w przypadku, gdy mówimy o wymiarach światła.

W drugim jego podziale wyróżnia natomiast trzy wielkie etapy, które nazywa: Fotosynteza, Logosynteza, Theosynteza. Te dwa podziały – jak było stwierdzone – przeplatają się, jednocześnie Skolimowski uzupełnia je innymi istotnymi wątkami.

Pierwszym fundamentalnym etapem przemiany światła jest jego krystalizacja do postaci energii (światło jako fala). Trzeba zaznaczyć, że u Skolimowskiego energia jest zasadniczo wtórna względem światła: światła jako możliwości, światła jako bytu samego w sobie (odwiecznego). Trudno odnaleźć w historii filozofii lepsze rozumienia dla tak pojętego światła niż to obecne w przedstawionej powyżej Heraklitejskiej koncepcji Logosu, gdzie energią byłby heraklityjski pierwotny ruch czy procesu (której symbolem była drgająca w lirze struna). Z tego punktu widzenia, Skolimowskiego koncepcja światła i jego krystalizacji do postaci energii, jawi duże podobieństwo z powstałą w XX w. mechaniką kwantową, na podobnych zasadach jak było to przedstawione w relacji do myśli Heraklita. Oczywiście, mówiąc to, mam na myśli tylko fundamentalne założenia filozoficzno-teoretyczne fizyki traktującej o kwantach jako o stanach obecności *plus i minus zarazem*, drgającej struny symbolizującej *czysty proces*. Jednak prawdopodobnie najlepszą analogię do metafizyki światła Skolimowskiego, a zarazem wyjaśnienie zjawiska światła i energii, o którym traktuje ten ekofilozof, odnajdujemy w odkrytym przez Stephana Hawkinga zjawisku nazwanym *promieniowaniem Hawkinga*, ściśle związanym z jego interpretacją czarnych dziur.

Pojęcie światła, a także relacji między światłem a energią nie są ani łatwe do zrozumienia, ani jednoznaczne, co jest wyraźnie widoczne również w dziele Skolimowskiego. W jego pracy nie odnajdujemy np. wprost stwierdzenia, że energia jest skryształizowanym światłem. Można to jednak jednoznacznie wydedukować z różnych fragmentów, a zwłaszcza z tych bardzo licznych, w których o świetle traktuje jako o czymś pierwotnym, fundamentalnym, z czego wszystko ma swój początek i bez którego wszystko się skończy. Na pewno relacja między tymi dwoma *zjawiskami* nie jest relacją synonimiczną. Sądzę, że aby ją zrozumieć, trzeba koniecznie oscylować między wyjaśnieniami dostarczonymi przez fizykę teoretyczną a tymi z zakresu filozofii teoretycznej i filozofii przyrody. Co jednak jest bardzo trudne, o czym przekonał się chociażby Michał Heller (2020a; 2020b), którego liczne prace są nieustanną próbą oscylowania między filozofią przyrody a współczesną fizyką, przez co Heller naraził się zarówno fizykom, jak i filozofom. Na potrzeby niniejszego tekstu odniosę się wyłącznie do drobnego fragmentu z teorii Hawkinga, jednocześnie z całą stanowczością zaznaczam, że jest to tylko skromna próba wyjaśnienia Skolimowskiego koncepcji świata w kategoriach nauki ściślej jaką jest astrofizyka i kosmologia. Muszę dodać, że z założenia, próba ta ma niemal wyłącznie charakter erudycyjny.

Istnieje – jak sądzą – *osobliwe* podobieństwa między umysłowością Skolimowskiego a Hawkinga. Obaj poszukiwali – pierwszy *explicite* drugi zasadniczo tylko *implicite* – Boga w samym tylko kosmosie a nie poza nim, a mówiąc

dokładniej upatrywali boskości w kosmosie i obaj skończyli mocno uwikłani w pojęcie światła i *rozumności* kosmosu. Skoro idee profesora Skolimowskiego można nazwać „rodzajem panteizującej religii, której podstawą jest mistyka kosmiczna” (Skolimowski, 2007: 9), tak osiągnięcia Hawkinga śmiało można uznać za panteizującą fizykę, której podstawą są *osobliwości*.

Zapalnikiem kariery Stephena Hawkinga była jego teoria osobliwości. Zgodnie z nią, przyjęcie założenia o początku Wszechświata w Wielkim Wybuchu implikuje, że na samym początku musiała istnieć osobliwość – punkt, w którym prawa fizyki tracą swoje zastosowanie, będąc zarazem nieskończenie małym, lecz nieskończenie intensywnym zaburzeniem struktury przestrzeni i czasu” (Seife, 2022: 22)¹⁷. Właśnie od tej tezy rozpoczyna się Hawkingowa interpretacja teorii czarnych dziur. Według Hawkinga, czarne dziury nie są ani dosłownie czarne, ani nie stanowią próżni. Nazwa ta, jak będzie można zauważyć, pochodzi wyłącznie z pierwszej fazy ewolucji kosmosu. Czarne dziury powstają w wyniku śmierci masywnych gwiazd, które kończą swój żywot w momencie zakończenia reakcji syntezy w jądrze gwiazdy. Wówczas cała masa gwiazdy jest wciągana do tego jądra, zapadając się pod własnym ciężarem w przestrzeń, jaka pozostała po wygaśniętym jądrze – stąd nazwa „czarna dziura”. Materia gwiazdy, wciągnięta do przestrzeni pozostawionej przez martwe jądro, miażdży wszystko, łącznie z atomami. To stanowi pierwszą osobliwość, w której prawa fizyki i matematyki przestają być aplikowalne. Czarne dziury, powstałe ze śmierci gwiazdy, charakteryzują się nieskończoną gęstością i niewielkim rozmiarem, generując przy tym ogromne pole grawitacyjne, które pochłania wszystko w swoim zasięgu (Seife, 2022: 18–20).

Najistotniejsze dla mojego wyjaśniania zagadnienia pierwotności światła jest to, że w latach 70. Hawking odkrył, że *czarne dziury* wypromieniowują światło (zwane *promieniowanie Hawkinga*). Ma to bardzo istotną implikację. Skoro *czarna dziura* wypromieniowuje światło (którego jednostką miary w fizyce jest energia), znaczy, że czarna dziura „ostatecznie musi wyparować – eksplodować w wybuchy promieniowania [...] [czyli] materia i energia, wcześniej pochłonięte przez czarną dziurę, muszą koniec końców zostać uwolnione” (Seife, 2022: 20). I oto znajdujemy się w punkcie, w którym następuje Wielki Wybuch, a dokonał się on głównie dzięki światłu i energii. Rola światła jest tu kluczowa na każdym etapie. Filozof zapewne postawi pytanie, ale skąd wzięła się cała masywna gwiazda. Hawking fizyk powie, zostawmy w końcu to pytanie w spokoju, gdyż najprawdopodobniej Wszechświat jest nieskończony nie tylko w przestrzeni, ale i w czasie. Epistemolog Kantysta uzna, że problem w zasadzie tkwi w takim a nie innym aparacie poznawczym człowieka, który implikuje to, że wszelka analiza

¹⁷ Warto zauważyć, że książka jest przede wszystkim biografią intelektualną Hawkinga. Rola Hawkinga jako swego rodzaju celebryty we współczesnej szeroko pojętej pop kulturze jest w niej traktowana na marginesie.

prowadzona przez ludzki umysł sprowadza się ostatecznie do kategorii przyczyny i skutku. Wszystko musi mieć swoją przyczynę, a więc i masywna gwiazda musiała jakoś powstać. Hawking odpowiada na ten problem – koncepcją osobliwości, zaś Skolimowski, Heraklit z Efezu i Al Ghazāli – pojęciem światła, które na pierwszym miejscu jest dla całej trójki *Logosem*.

Warto w tym miejscu wspomnieć jeszcze późno średniowiecznego angielskiego filozofa i teologa Roberta Grosseteste’a (ok. 1175–1253), którego – podobnie jak Heraklita – uznaje się za prekursora myślenia obecnego we współczesnej fizyce oraz kosmologii (Trepczyński, 2017: 94). Mimo, że Skolimowski nie odwołuje się wprost nigdzie do Grosseteste’a, jednakże akcentowanie roli światła zbliża jego ekofilozofię do systemu angielskiego myśliciela. Ten ostatni uważał, że „cały świat powstał nagle z jednego punktu świetlnego, z którego światło rozprzestrzeniło się we wszystkich kierunkach, a tym samym, że wszystkie byty materialne mają jednorodną, świetlistą naturę” (Trepczyński, 2017: 94; Boczar, 1994). Nadto, światło w tej koncepcji ma charakter dynamiczny (*vide* heraklitemski procesualizm), co u Skolimowskiego znajdzie wyraz zwłaszcza w jego koncepcji twórczego wymiaru kosmosu.

IV

Pierwszym genialnym – jak stwierdza Henryk Skolimowski – wynalazkiem światła była Fotosynteza. (Nastąpiła ona już po etapie skryształizowania się światła do energii). Fotosynteza – zdaniem ekofilozofa – jest doskonałym przykładem tego, jak świat karmi się światłem (*prana*). Zauważmy bowiem, że podobnie jak energia jest wyłącznie skryształizowanym światłem, tak materia jest skryształizowaną energią. Fotosynteza dokonuje się dzięki światłu, które jako energia jest budulcem materii.

Skolimowski podkreśla, że materii nie należy pojmować jako jakiejś *skamieniałej energii*, którą nauka zachodnia ale również filozofia klasyczna – w jego przekonaniu – *zbanalizowała* tzn. zredukowała do *tępej* materii. Jego krytyka jest łatwiejsza do zrozumienia, jeśli dobrze uzmysłowimy sobie, że Skolimowski nie uznaje, o czym było już wspomniane, tradycyjnego dualizmu *mind and body*. Należy zarazem zaznaczyć, że Skolimowski (2007: 90) nie jest ani materialistą metafizycznym, ani idealistą czy panpsychistą w teorii rzeczywistości. Dla niego świat, „wszystko jest jednością”, którego podstawą jest *osobliwe* światło, które dzięki energii ulega stopniowej kryształizacji (a ta energia jest jednocześnie pierwszym *krokiem* tejże kryształizacji).

W kontekście Skolimowskiego metafizyki światła, obok jego głębokiej krytyki redukcjonistycznego podejścia do materii (a jednocześnie redukcjonistycznego podziału na *mind and body*), ważna jest jeszcze jego krytyka tzw. syndromu fizykalizmu. We współczesnej nauce i w ogóle współczesnym świecie, zwłaszcza

zachodnim, *fizykalizm* to takie podejście, które sprowadza cały kosmos do paradygmatów fizycznych, tzn. do powszechnie akceptowanego Standardowego Modelu. Fizykalizm z konieczności sprowadza świat wyłącznie do materii (czyli skryzalizowanej energii, nie uwzględniając jej *światlistej natury*). Zdaniem Skolimowskiego – i chyba trzeba się z tą jego tezą zgodzić – dla większości współczesnych ludzi, ów fizykalizm stał się niemal religią – wiarą w naukę i jej możliwości – na wzór kartezjańskiej *mathesis universalis*. Dla wielu jednak jest on redukcjonizmem w pojmowaniu świata. Skolimowski (2007: 29) pisze o paraliżu, do którego doprowadza nas ten fizykalizm, czytamy „[w]iemy *za* dużo o tak zwanej materialnej strukturze świata. Ta wiedza nas paraliżuje. I nie pozwala na widzenie innych aspektów samotworzenia się kosmosu i naszej w tym roli”. (Jak mi się wydaje, z grona tak rozumianych fizykalistów, trzeba wykluczyć Stephana Hawkinga, o czym może świadczyć jego teoria osobliwości).

Przejście od energii do materii to krystalizacja energii, dzięki której *energia zyska na solidności choć straci na lotności*, pozostaje jednak *wielce wrażliwa* (Skolimowski, 2007: 28). Skryzalizowana do postaci materii energia stanowi wielki krok w twórczości kosmosu, bez którego nie nastąpiłyby kolejne. Tak jak zaznaczałam i pragnę powtórzyć: w celu zrozumienia teorii Skolimowskiego warto podjąć próbę myślowego eksperymentu, tzn. porzucić dychotomię *mind and body*, duch – materia, umysł – ciało. Energia, która przenika materię, jest bowiem tylko i aż metamorfozą światła, które w całej panteistycznej koncepcji Skolimowskiego jest naturą i kosmosem, Bogiem i czynnikiem boskim zarazem, bo cała ewolucja kosmosu jest ewolucją światła (Skolimowski, 2007: 15). Wciąż intelektualnie nie pojmujemy „jak to się dzieje, że światło staje się życiem, że staje się rośliną” (Skolimowski, 2007: 15), a jednak jesteśmy świadomi stosunku światła do rośliny, „przecież drgające na wietrze liście, to jest drgające światło w nich zawarte” (Skolimowski, 2007: 15), skoro fotosynteza to żywienie się światłem. Czytamy w *Geniuszu światła*:

Fotosynteza była wyrazem geniuszu życia. Czy też geniuszu światła. Lub też geniuszu kosmosu. Nawet gdyby już więcej nic nie powstało, jeśli chodzi o wyższe formy życia, to stworzenie fotosyntezy było wystarczającym dowodem geniuszu życia (Skolimowski, 2007: 15).

Zacytowane fragmenty oddają głęboki sens panteistycznej ekofilozofii Skolimowskiego. Chodzi mianowicie o uznanie tezy, że światło, które doprowadziło do zaistnienia życia jest już wystarczającym dowodem jego geniuszu. To pierwotne światło musi zawierać w sobie *Logos*: projekt, algorytm, mądrość, osobliwość – bo ewolucja świata (kosmosu) jako *żywienie się światłem*, jako proces krystalizacji światła, przekształceniem się światła – jest ewidentną ewolucją, czyli doskonaleniem się i rozwojem. A przecież rozwój *per definitione*, czy ewolucja dokonuje się zawsze w *jakimś kierunku*. W ekofilozofii głębokiej,

którą jest myśl Skolimowskiego już rośliny są czymś genialnym, bo już sama fotosynteza z konieczności musi być uznana za coś genialnego, czyli za ewolucję w *jakimś kierunku*, gdyż należy ją uznać za *kolosalny* krok między Wielkim Wybuchem a powstaniem roślin. Tym niemniej, w ewolucji światła nastąpiły kolejne przejścia, które ostatecznie doprowadziły do Logosyntezy, a następnie Theosyntezy¹⁸.

Metafizyka światła to efekt pogłębionej przez Skolimowskiego refleksji z różnych dyscyplin, nie tylko filozoficznych, ale w samej rzeczy również współczesnej fizyki, astrofizyki, biologii czy mikrobiologii. Jednocześnie wyraźnie widoczne są u niego nawiązania do filozofii dalekowschodniej. W swojej pracy *Geniusz światła* pisze o joginach dalekowschodnich, którzy potrafią żywić się światłem. Analiza pojęcia karmienia się światłem jest kolejnym zabiegiem Skolimowskiego w jego wysiłkach, których celem jest wyjaśnienie na czym polega rozwój – ewolucja kosmosu jako procesu krystalizacji światła, (dotyczy to wciąż głównie etapu drugiego światła jako życia, oraz jako Fotosyntezy).

O żywieniu się światłem Skolimowski mówi przynajmniej w dwóch aspektach: życia biologicznego i organicznego oraz życia ludzkiego. Pierwszy wydaje się dość oczywisty, dokonuje się bowiem „od setek milionów lat, od początku życia organicznego [...] w sensie w jakim światło zostaje przetworzone w jego procesie transformacji” (Skolimowski, 2007: 13). Zauważmy, że podstawowa definicja słownikowa fotosyntezy głosi, że jest to proces przemiany energii świetlnej w energię wiązań chemicznych, innymi słowy fotosynteza to jeden ze sposobów odżywiania się organizmów. W sensie ewolucyjnym żywienie się światłem dokonuje się nieustannie, na każdym etapie i poziomie życia biologicznego. Skolimowski – jak wielokrotnie zostało zaznaczone – zrywa z tradycyjnym podziałem na *mind and body*, a więc trzeba się spodziewać, że żywienie się światłem musi dokonywać się również na poziomie *umysłu*. To stanowi drugi aspekt omawianego procesu *żywienia się światłem*. W tym sensie można mówić o nim jako o *pranajamie*, czyli w sensie procesu oddychania, który można w tradycyjnej hinduskiej szkole jogi podzielić na kilka poziomów. Skolimowski wspomina w *Geniuszu światła* o najwyższym poziomie, który polega na takim wyćwiczeniu organizmu w taki sposób, że „człowiek jest w stanie ominąć łańcuch pożywienia stałego i włączyć się do tej części procesu kiedy światło jest podawane lub dostępne w jego pierwotnej lub oryginalnej formie” (Skolimowski, 2007: 13). Ta koncepcja nie znajduje jednak poparcia w badaniach naukowych, tzn. nie ma współcześnie na nią konkretnych

¹⁸ „Kosmos musiał stworzyć twory myślące, poprzez które mógłby myśleć refleksyjnie – o swoim przeznaczeniu, o swojej samorealizacji” (Skolimowski, 2007: 15). Ten wątek zostanie rozwinięty w kolejnym moim tekście na temat ekofilozofii Skolimowskiego, którego tytuł będzie brzmiał pt. *Mistyka światła. Wstęp do humanistycznej ekofilozofii Henryka Skolimowskiego jako etyki kosmicznej*).

empirycznych dowodów. Trudno jednak nie zgodzić się z koncepcją odżywiania się światłem jako określonym procesem oddychania.

Żywienie się światłem w sensie procesu oddychania jest znane w wielu kulturach, chociaż naturalnie pod różnymi postaciami. Jak stwierdza B.K.S. Iyengar (2019), jeden z największych współczesnych autorytetów w hathajodze: „W Chinach prana nazywa się »dzi«, a w Japonii »ki«”. Niektórzy sugerują, że w tradycji zachodniej pojęciem odpowiadającym pranie jest Duch Święty w chrześcijaństwie, święta moc, zarazem immanentna i transcendentna. Pranę często nazywa się tchnieniem, wiatrem, powietrzem życia. W biblijnym Opisie Stworzenia czytamy: „Oddech Boży unosił się nad wodami”. Chodzi tu zatem o ten sens *pranajamy* (oddychania), zgodnie z którym ma on „szczególną moc wyciszenia poruszonego i błądzącego umysłu, a jej praktykowanie prowadzi do osiągnięcia stanu jasności i spokoju” (Iyengar, 2019: 85)¹⁹. Praktyka ta występująca w wielu współczesnych koncepcjach psychologicznych, z których szczególnie znaną jest *mindfulness* (koncepcja uważności) (Shian-Ling Keng *et al.*)²⁰. Ten sens przenosi nas jednak już do innego obszaru refleksji nad światłem, a mianowicie do teorii działania i etyki, które na gruncie myśli Skolimowskiego przybierają formę mistyki światła i etyki kosmicznej. Tak jak już było wspomniane, w całej filozofii Skolimowskiego, czyli w jego ekofilozofii głębokiej – filozofii światła, można wyróżnić dwie zasadnicze strony: metafizykę światła i mistykę światła. Koncepcja żywienia się światłem w sensie *pranajamy* znajduje się na pograniczu metafizyki światła (oznacza proces tworzenia rzeczywistości duchowej), tym niemniej zasadniczo stanowi już wyraz mistyki światła. Jako technika uwalniania i wyciszania umysłu, osiągnięcia jasności i spokoju umysłu, ma bowiem ostatecznie na celu osiągnięcie stanu życzliwości w sensie jedności z całym stworzeniem i kosmosem. To drugie jest u Skolimowskiego podstawą jego ekoetyki – etyki kosmicznej jako m.in. filozofii odpowiedzialności globalnej. (Jak było zaznaczone wyżej, tym wymiarem myśli Skolimowskiego zajmę się w drugim moim tekście z cyklu o ekofilozofii Skolimowskiego).

¹⁹ A wcześniej, a mianowicie na s. 60 czytamy: „[Prana] to energia, która stwarza, ochrania i niszczy. Wdech jest siłą tworzącą, zatrzymanie oddechu jest siłą porządkującą, a wydech – jeśli w grę wchodzi zła, nienawistna energia – jest niszczycielem. Hindusi często mówią, że Bóg tworzy, porządkuje i niszczy. Tak działa prana [niczym heraklitejski ogień, AF]” (Iyengar, 2019: 60).

²⁰ Artykuł przeglądowo, ale i dogłębnie przedstawia teoretyczne założenia koncepcji uważności, różnice między buddyjską i zachodnią psychologiczną conceptualizacją uważności, jak również to, w jaki sposób koncepcja i technika uważności została zintegrowana z zachodnią medycyną i psychologią.

V

Kolejnym kluczowym elementem panteistycznej ekofilozofii Skolimowskiego jest przypisanie kosmosowi cechy twórczości (Światło jako twórczość życia). „Ewolucja została dostrzeżona jako geniusz twórczy całego życia, *modus operandi* całego kosmosu. Być, to stawać się. Stawać się, to ewoluować – ku coraz to nowym, coraz bardziej dojrzałym i kunsztownym formom. W tym kunszcie ewolucji droga prowadzi nieuchronnie od form prostych, prymitywnych, ograniczonych, do form złożonych, zagęszczonych w swym bycie. A przez to coraz piękniej i misterniej przystosowanych do życia” (Skolimowski, 1995: 139; 1988).

W *Geniuszu światła* czytamy: „Kosmos jest artystą. Dąży do perfekcji, do wolności, do wielkiej twórczości” (Skolimowski, 2007: 43). Twórczość artysty jest dla Skolimowskiego paradygmatem dla zrozumienia twórczości kosmosu. Jak artysta „z bezwładnej gliny tworzy ikony bóstw” (Skolimowski, 2007: 76), tak kosmos „dojrzewa i rozszerza swój repertuar” (Skolimowski, 2007: 76). W obydwu przypadkach ma się do czynienia z przekraczaniem siebie, czyli dążeniem do czegoś więcej niż jest. Skolimowski nazywa to wprost transcendencją kosmosu jako piątą jego siłą²¹. Chodzi o to, że kosmos, który Skolimowski nazywa też wszechświatem²², jest zjawiskiem kreatywnym. Pierwszym ewidentnym wyrazem tej kreacji jest pojawienie się życia, kolejnym – ewolucja tego życia, zaś artykulacją ewolucji życia jest jego zdaniem zasada antropiczna²³. Cała twórczość kosmosu jest niezwykle subtelnym procesem, za pomocą którego „kosmos się samorealizuje, a samorealizacja to wielka radość oraz apoteozowanie siebie”. W tym właśnie sensie twórczość artysty jest paradygmatem dla twórczości kosmosu. Czymże jest proces twórczy artysty, jak nie samorealizowaniem siebie, przekraczaniem i apoteozą siebie samego, a tym samym osiągnięciem stanu jedności z kosmosem. Jeden z największych współczesnych filozofów sztuki Benedetto Croce (1952: 236) w swojej obszernej analizie aktu twórczego artysty

²¹ Cztery siły fizyki to: siła grawitacja (przyciąganie), „oddziaływanie słabe” (odpychanie/rozpad), siła elektromagnetyczna i siła jądrowa (Stöcker, 2010).

²² Utożsamienie Kosmosu ze Wszechświatem jest dość powszechne, jednakże używając tych terminów zamiennie, zazwyczaj traktuje się je jako nazwy własne i pisze się je od dużej litery. Skolimowski tego nie czyni, a do tego najczęściej używa terminu kosmos, co niekiedy sprawia wrażenie, że używa go w sensie węższym. W tym sensie, oznacza przestrzeń pozaziemską, otaczającą atmosferę Ziemi, zwaną przestrzenią kosmiczną oraz wypełniające je ciała niebieskie inne niż Ziemia. Należy jednak zaznaczyć, że jest to błędne wrażenie. Dla Skolimowskiego (2007) kosmos to cała rzeczywistość, to właśnie nieskończony wszechświat. *Explicite* wyraził to na s. 75 swojego dzieła *Geniusz światła*, gdzie napisał „Kosmos czy też wszechświat jest zjawiskiem kreatywnym [...]”.

²³ Ten wątek rozwinę w kolejnym moim artykule poświęconym Skolimowskiemu, tym razem jego mistyce światła.

– mówi o sztuce jako o intuicji-ekspresji w sensie wizji kosmicznej, w której artysta „obejmuje wszystko i odzwierciedla w sobie kosmos [...], w niej jednostka oddycha życiem całości, a całość jest w życiu jednostki”²⁴.

VI

Tytułem podsumowania nasuwa mi się pytanie, czy nie należałoby uznać, iż filozofia Skolimowskiego w niemałym stopniu oryginalną powtórkę z Arystotelesa, który za Heraklitem, wsparty swoją hermeneutyką, sformułował tzw. kosmologiczny dowód na istnienie Boga. W tej postplatońskiej wizji filozofa ze Stagiry, Bóg jest zarazem *Nieporuszonym Poruszycielem*, jak i *Samomyślącą Myślą*, czymś, co było w stanie wprawić w ruch bezwładną materię (*czystą potencjalność*), jak i nadać jej taki a nie inny kierunek, czyli wprowadzić weń Logos. Dla Skolimowskiego oznacza to tyle, że wszystko w kosmosie musi być ze sobą połączone, musi być jednością, a *leitotiv* kosmosu musi być światło, gdyż

nie ma elementu bardziej uniwersalnego, który łączy wszystko ze wszystkim, który jest wszędzie i we wszystkim. Początek Uniwersum był początkiem światła. Końiec uniwersum będzie końcem światła. [...] Światło jest absolutnie fundamentalne w całej strukturze istnienia; jak również w strukturze naszego życia; jak również w naturze zjawisk, które są dla nas najważniejsze: sztuka, wiedza, miłość, boskość (Skolimowski, 2007: 27).

Analizując sposób myślenia Skolimowskiego z perspektywy filozoficznej, bez wątpienia można i należy też wskazać na przynajmniej kilka istotnych problemów, które się z nim wiążą.

Po pierwsze, problem z definicją światła: Skolimowski traktuje światło jako aksjomat i pierwotny element rzeczywistości, lecz jego definicja światła pozostaje niejednoznaczna i otwarta na interpretację. W fizyce światło ma dobrze zdefiniowane znaczenie jako promieniowanie elektromagnetyczne. Skolimowski traktuje światło nie tylko jako fizyczne zjawisko, ale również jako metafizyczną podstawę rzeczywistości, co budzi pytania dotyczące jednoznaczności i operacyjności takiego pojęcia w filozofii. Kluczowym wyzwaniem jest tutaj zróżnicowanie światła rozumianego naukowo od światła jako aksjomatu filozoficznego, co może prowadzić do nieporozumień i trudności w interdyscyplinarnym dialogu. Dodatkowo, rozszerzenie tego pojęcia na element boski czy podstawę wszelkiego bytu

²⁴ Czytamy tam jeszcze: „w każdym tworze fantazji [intuicji – A.F.] jest cały ludzki los, wszystkie nadzieje, iluzje, cierpienia i radości, wielkość i marność, dramat wewnętrzny rzeczywistości, która staje się i wzrasta wiecznie na sobie samej, cierpiąc i ciesząc się” (Croce, 1952: 122). Por. także (Fligel, 2011: 56–58).

wymaga dodatkowych argumentów, aby uniknąć zarzutu nadmiernego metaforyzowania pojęć naukowych.

Po drugie, użycie intuicji intelektualnej jako narzędzia poznania nierzadko budziło w historii filozofii zastrzeżenia i obawy. Z perspektywy filozofii analitycznej i logiki na ten przykład, opieranie się na intuicji bez ścisłej argumentacji logicznej i empirycznej weryfikacji może być uznane za słaby punkt, ograniczający możliwość dialogu z innymi dziedzinami filozofii. Tym niemniej, Skolimowski w tym aspekcie jest wiernym kontynuatorem tradycji klasycznej, gdzie istotą filozofii jest myślenie spekulatywne i intuicja intelektualna, zwane nierzadko umysłem krytycznym. I to właśnie odróżnia filozofię od nauk empirycznych, opartych najczęściej na indukcyjnym uogólnieniu. Więc ten ewentualny zarzut, jest mało rozstrzygający. Tym bardziej, że Skolimowski odwołuje się w niemałym stopniu do osiągnięć współczesnych nauk przyrodniczych, co starałam się pokazać w niniejszy artykule. Jego interdyscyplinarność jest jednak specyficzna i budzi pewne zastrzeżenia metodologiczne.

Po trzecie, kolejnym ważnym problemem sposobu myślenia Skolimowskiego jest zakładanie celowości i teleologii w ewolucji światła. Sugerowanie, że proces krystalizacji światła ma kierunek i cel, wprowadza element teleologii, który może być trudny do zaakceptowania w świetle współczesnych teorii ewolucyjnych, które opierają się na nieukierunkowanej zmianie i przypadkowości. Choć teleologia ma długą tradycję w filozofii, jej zastosowanie w kontekście nowoczesnego interdyscyplinarnego podejścia wymagałoby zapewne dokładniejszego uzasadnienia, czego w tekstach Skolimowskiego nie odnajdujemy.

Każdy z tych kontrargumentów wskazuje na kluczowe wyzwania w obronie i interpretacji metafizyki światła Skolimowskiego, wymagające dalszej analizy.

A jednak, trudno nie przyznać, że metafizyka światła Skolimowskiego oferuje fascynujące spojrzenie na rzeczywistość, gdzie światło, będące zarówno materią, jak i duchem, wykracza poza tradycyjne dualizmy, zapraszając do holistycznego postrzegania kosmosu. Próba połączenia nauki z intuicją intelektualną, uznając światło za klucz do zrozumienia zarówno fizyczności, jak i duchowości, stanowi intelektualnie stymulujące wyzwanie. Skolimowski, eksplorując światło jako pierwotny element kreacji i jego ewolucję poprzez krystalizację, otwiera nowe horyzonty dla dyskursu filozoficznego, łącząc fizykę, biologię, i głębokie pytania metafizyczne w jedną spójną wizję rzeczywistości.

Tę metafizyczną wizję światła Skolimowski w ciekawy sposób komponuje z mistyką światła, która stanowi drugi istotny wymiar jego koncepcji. Jak było zaznaczone powyżej, ta część jego rozważań będzie przedmiotem drugiego mojego tekstu z cyklu dotyczącego ekofilozofii Henryka Skolimowskiego, który jest już w fazie końcowej pod roboczym tytułem: *Mistyka światła. Wstęp do humanistycznej ekofilozofii Henryka Skolimowskiego jako etyki kosmicznej*. Tytułem wstępu, warto wspomnieć, że w tej części ekologia głęboka Skolimowskiego znajdzie swój wyraz nie tylko w uznaniu wielkości życia we wszystkich jego formach,

czyli koncepcji boskości rozmytej w całości kosmosu. W niej szczególną rolę ogrywa przede wszystkim świadomy, głęboko uduchowiony człowiek – mistyk, który odkrywa i pojmuje ową świętość każdego życia.

Opowieść o ewolucji kosmosu znajdzie swoje epitafium w etyce kosmicznej jako mistyce światła. Jak zobaczymy, zdaniem Skolimowskiego ten świetlisty kosmos może być zbawiony dzięki istocie inteligentnej, która będzie żyć zgodnie z wytycznymi tejże etyki kosmicznej. Mistyka Skolimowskiego jest bowiem w istotnym stopniu filozofią odpowiedzialności globalnej, globalnej w sensie ścisłym, gdyż odnoszącej się do całego wszechświata. Człowiek w koncepcji Skolimowskiego jest wyróżniony, jednakże nie każdy. Można tu powiedzieć o człowieku w możliwości, tzn. każdy człowiek ma możliwość *żywienia się światłem* (w sensie metafizyczny ale też metaforycznym) a następnie odnoszenia się do świata w duchu głębokiej miłości i szacunku, a zatem odpowiedzialności za świat. Zrozumienie zasady antropicznej będzie istotne w celu rozpoznania właściwej roli człowieka we wszechświecie. Parafrazując słowa T.S. Eliota, Skolimowski stwierdził, że „niewłaściwa koncepcja wszechświata rodzi niewłaściwą koncepcję życia, zaś rezultatem tego jest nieuchronna zguba”. To tak jakby Skolimowskiego holistyczna koncepcja świata jako metafizyki światła, wsparta współczesną kosmologią, prowadziła do mistyki światła i ekoetyki jako filozofii odpowiedzialności globalnej. Tym jednak, z uwagi na obszerność tematyki, zajmę się tym przy następnej okazji.

Bibliografia

- Al-Ghazālī, Abū Hāmida ibn Ahmeda. 2013. *Nisza światel*. Warszawa: PWN.
- Boczar, M. 1994. *Grosseteste*. Warszawa: Wydawnictwo Akapit-Dtp.
- Croce, B. 1952. *Filosofia. Poesia. Storia*. Mediolan–Neapol: Ricordo Ricordaci Editori.
- Czochralska, B. 1998. *Wrażliwość materii*. Warszawa: Wydawnictwo dig.
- Dziubek-Hovland, M. 2004. *Przyroda nie należy do człowieka: sylwetka i ekofilozofia Arne Naessa na tle norweskiej filozofii ekologicznej*. Bystra k. Bielska-Białej: Pracownia na rzecz Wszystkich Istot.
- Fiut, I.S. 2003. *Ekofilozofia. Geneza i problemy*. Kraków: Stowarzyszenie Twórcze Artystyczno-Literackie.
- Fligel, A. 2011, *Benedetto Croce. Historyzm absolutny. Studium ze współczesnej filozofii włoskiej*, Łódź.
- Gałęcki, S., Kmiecik, M. 2018. Krótka historia zasad antropicznych. *Prace Naukowe Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego im. Jana Długosza w Częstochowie. Filozofia* XV, s. 53–69. <https://doi.org/10.16926/fil.2018.15.03>
- Heller, M. 2012. *Ostateczne wyjaśnienia wszechświata*. Kraków: Universitas.
- Heller, M. 2020a. *Jedna chwila w dziejach wszechświata. Lemaître i jego kosmos*. Kraków: Copernicus Center Press.

- Heller, M. 2020b. *Uchwycić przemijanie*. Kraków: Copernicus Center Press.
- Iyengar, B.K.S. 2019. *Joga światem życia. Wewnętrzna podróż ku przemianie*. Łódź: Galaktyka.
- Kawczyński, F. 2010. Ekofilozof w oczach wyznawców. *Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria* 74, s. 389–392.
- Keng, S.L., Smoski, M.J., Robins, C.J. 2011. Effects of mindfulness on psychological health: a review of empirical studies. *Clinical Psychology Review* 31(6), s. 1041–1056. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2011.04.006>
- Kołąkowski, L. 1990. *Horror metaphysicus*. Warszawa: Res Publica.
- Mrówka, K. 2004. *Heraklit: fragmenty: nowy przekład i komentarz*. Warszawa: Scholar.
- Murzyn, M. 2021. *Henryka Skolimowskiego Nowa Metafizyka*. Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie, Wydział Nauk Humanistycznych Instytut Filozofii i Socjologii, https://rep.up.krakow.pl/xmlui/bitstream/handle/11716/10781/mmurzyn-praca_doktorska.pdf?sequence=1&isallowed=y (dostęp 18.05.2024).
- Reale, G. 1994. *Historia filozofii starożytnej. Tom I. Od początków do Sokratesa*. Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Seife, C. 2022. *Hawking Hawking. Geniusz i celebryta*. Warszawa: Prószyński i S-Ka.
- Skolimowski, H. 1993a. *Filozofia żyjąca. Eko-filozofia jako drzewo życia*. Warszawa: Wydawnictwo Pusty Obłok.
- Skolimowski, H. 1993b. *Nadzieja matką mądrych*. Warszawa: Biblioteka Ery Ekologicznej, Towarzystwo Przyjaciół Filozofii Ekologicznej.
- Skolimowski, H. 1995. *Technika a przeznaczenie człowieka*. Warszawa: Ethos.
- Skolimowski, H. 2003. *Zielone oko kosmosu. Wokół ekofilozofii w rozmowie i esejach*. Wrocław: Wydawnictwo Atla.
- Skolimowski, H. 2007. *Geniusz światła a świętość życia*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Vega.
- Skolimowski, H. 2015. *Let there be light. The mysterious journey of cosmic creativity*. New Delhi: Wisdom Tree Publishers.
- Skolimowski, J., Skrbina, D. (eds.). 2010. *World as Sanctuary. The Cosmic Philosophy of Henryk Skolimowski*. Detroit: Creative Fire Press.
- Stöcker, H. 2010. *Nowoczesne kompendium fizyki*. Warszawa: PWN.
- Trepczyński, M. 2017. Światło jako arché świata. Metafizyka światła Roberta Grosseteste. *Ethos* 30,3(119), s. 93–115. <https://doi.org/10.12887/30-2017-3-119-07>
- Turek, J. 2000. Antropiczna zasada. W: A. Maryniarczyk (red.). *Powszechna encyklopedia filozofii*. T. I. Lublin: PTTA, s. 243–246.
- Wnuk-Lisowska, E. 2012. Jedność wielości. *Studia Religioznawcze* 45(2), s. 147–163.

EASTERN REVIEW 2023, T. 12(1)

Sebastian Tomasz Tarała
e-mail: sebastian.tarala@zoho.eu

Relacja Chin i Kambodży jako przykład klientelizmu międzynarodowego

Streszczenie. Od wydarzeń z lipca 1997 r., kiedy to Kambodżańska Partia Ludowa dokonała przewrotu wojskowego i pokonała dotychczas współrządzającą z nią partię FUNCINPEC, relacje z Chinami stały się dla nowego reżimu istotnym elementem dla jego przetrwania. Chińskie wsparcie pozwoliło na ochronę rządu przed naciskami w zakresie praw człowieka, korupcji i nadużywania władzy oraz dało potrzebną mu wówczas przestrzeń polityczną i gospodarczą. Od tamtego czasu widoczne jest coraz większe i wielowymiarowe uzależnienie Kambodży od ChRL, które rodzi pytania o faktyczny charakter tej relacji. Niniejszy artykuł ma na celu analizę stosunków bilateralnych pomiędzy Chinami a Kambodżą przez pryzmat teorii układu patron–klient w stosunkach międzynarodowych. Autor przedstawia w nim dotychczasowy przebieg współpracy obu państw na polu militarnym i politycznym, odnosząc ją do teorii klientelizmu. Wskazuje w nim również na główne motywy przyświecające współpracy obu państw, argumentując, że charakterystyczny dla stosunków patronalno-klientelistycznych „transfer bezpieczeństwa” odbywa się przede wszystkim w odniesieniu do bezpieczeństwa reżimu (polityki wewnętrznej) słabszego partnera niż wymiaru *stricto* militarnego.

Słowa kluczowe: Relacje Chin i Kambodży, relacje sino-khmerskie, relacje patron–klient, klientelizm międzynarodowy.

The relationship between China and Cambodia as an example of international clientelism

Abstract. Since the events of July 1997, when the Cambodian People's Party staged a military coup and defeated the hitherto co-ruling FUNCINPEC party, relations with China have become an essential element for the new regime's survival. Chinese support allowed the government to protect itself from human rights pressures, corruption and abuse of power, and gave it the political and economic space it needed at the time. Since then, Cambodia's increasing and multidimensional dependence on the PRC has become apparent, raising questions about the actual nature of the relationship. This article aims to analyse bilateral relations between China and Cambodia through the lens of the theory of the patron-client arrangement in international relations. The author presents the course of cooperation between the two countries so far in the military and political fields by relating it to the theory of clientelism. He also points out the main motives behind the cooperation between the two states, arguing that the 'security transfer' characteristic of patron-clientelism relations takes place primarily with regard to the regime security (domestic policy) of the weaker partner rather than the strictly military dimension.

Keywords: China-Cambodia relations, Sino-Khmer relations, patron-client relations, international clientelism.

Wstęp

Chiny oraz Kambodża posiadają długą historię oficjalnych stosunków dwustronnych sięgającą czasów dynastii Ming i Imperium Khmerów. W drugiej połowie XX w., kiedy na mocy postanowień konferencji genewskiej i przy wsparciu chińskiej dyplomacji Królestwo Khmerów odzyskało niepodległość od Francji, relacje tego państwa z nowo powstałą Chińską Republiką Ludową (ChRL) stały się jeszcze bardziej zażyłe. Chińczycy szukali w mniejszym partnerze przeciwwagi dla silnych wpływów wietnamskich w regionie, zaś Khmerzy wsparcia w niesprzyjających warunkach zimnowojennego systemu międzynarodowego. Przez całą drugą połowę XX w. Chiny stanowiły istotny element kambodżańskiej polityki, aktywnie wpływając na sytuację wewnętrzną i zewnętrzną tego małego państwa. Od kiedy na przełomie tysiącleci całkowitą władzę w państwie przejął premier Hun Sen, zauważalne stało się coraz większe i wielowymiarowe uzależnienie Kambodży od chińskiego mocarstwa. Dlatego też, wśród badaczy i obserwatorów życia politycznego coraz częściej pojawia się pytanie, czy relacje te nie przybrały charakteru klientelistycznego.

Do nielicznych badaczy, którzy podejmują się analizy stosunków Chin i Kambodży w kontekście relacji patron-klient, należy John D. Ciorciari (2013).

Jednakże badacz ten skupia się przede wszystkim na szerszym kontekście historyczno-politycznym stosunków dwustronnych. W literaturze przedmiotu zauważalny jest brak bardziej aktualnego spojrzenia na relacje Chińskiej Republiki Ludowej i Królestwa Kambodży z uwzględnieniem zachodzących w nich zmian na polu bezpieczeństwa polityczno-wojskowego, które w ostatnich latach redefiniują naturę ich bilateralnych stosunków. Niniejszy artykuł ma na celu wypełnić istniejącą lukę badawczą poprzez zastosowanie modelu klientelizmu międzynarodowego w analizie studium przypadku współpracy militarnej i politycznej pomiędzy oboma państwami w okresie od 1997 do 2022 r. Tekst ten dąży do weryfikacji tezy o patronalno-klientelistycznym charakterze tej współpracy, badając konkretne przypadki oraz odpowiadając na następujące pytania badawcze:

– czy stosunki między Chinami a Kambodżą charakteryzują się asymetrią w aspekcie militarnym przy zapewnieniu „transferu bezpieczeństwa” do słabszego partnera?

– jak wygląda współpraca sino-khmerska na polu militarnym i politycznym?

– jaką rolę odgrywa Kambodża w ramach strategii polityki zagranicznej Chin?

– czy silne powiązania ChRL i Królestwa Kambodży zauważane są przez opinię międzynarodową?

– czy relacje chińsko-kambodżańskie charakteryzują się nierównością między obiema stronami?

– jakie korzyści i zobowiązania wynikają z relacji patron–klient dla obu stron?

Autor wykorzystuje głównie metodę monograficzną, opartą na analizie jakościowej źródeł pierwotnych i wtórnych, takich jak opracowania i artykuły naukowe, oficjalne dokumenty oraz ze względu na bieżącą problematykę tekstu również doniesienia medialne¹.

Relacje patron–klient w ujęciu teoretycznym

Zjawisko klientelizmu było obserwowane w całej gamie różnych form, poczynając już od czasów starożytnych, a sam koncept tej specyficznej diady po raz pierwszy pojawił się w badaniach antropologicznych do wyjaśnienia relacji władzy w małych społecznościach (Zaman, 2015: 15). W kontekście stosunków międzynarodowych koncepcja ta została poddana intensywnym badaniom w latach 80. XX w., kiedy za sprawą takich autorów, jak Christopher Shoemaker, John Spanier czy Christopher P. Carney, w literaturze przedmiotu pojawiły się

¹ Autor pragnie szczególnie podziękować za uwagi do manuskryptu pracy dr. Bartoszowi Kowalskiemu z Uniwersytetu Łódzkiego.

prace skoncentrowane na zimnowojennym zjawisku patronażu w polityce Stanów Zjednoczonych (USA) oraz Związku Radzieckiego (ZSRR) (Kosienkowski, 2019: 2).

Christopher Shoemaker i John Spanier wskazują na trzy główne komponenty, które stanowią istotę związków klientelistycznych w relacjach między państwowymi. Po pierwsze, asymetria, oznaczająca przewagę militarną patrona, który zapewnia słabszemu partnerowi bezpieczeństwo na arenie międzynarodowej („transfer bezpieczeństwa”). Po drugie, klient powinien odgrywać istotną rolę w zmaganiach silniejszego partnera na arenie międzynarodowej. Im większa przewaga nad rywalami patrona uzyskana dzięki wsparciu klienta, tym bardziej rośnie znaczenie klienta i jego korzyści z relacji z patronem. Po trzecie, istnienie ścisłego związku między państwami, chociaż może zachodzić na wielu różnych poziomach, musi być zauważalne dla innych obserwatorów systemu międzynarodowego. Powinni oni dostrzegać, że patron i klient są ze sobą ściśle związani i działają w ramach jednego układu (Shoemaker, Spanier, 1984: 13).

Relacja patron–klient nie jest w stanie istnieć bez szeroko pojętej nierówności. Zdaniem Jacka Tarkowskiego (1994: 45) kluczowe dla związku klientystycznego jest występowanie relacji nadrzędności i podległości między jego uczestnikami. Ta dysproporcja może objawiać się w przewadze ekonomicznej czy też militarnej patrona, który dzięki dysponowaniu swoimi zasobami jest w stanie sprawować kontrolę nad podległym mu klientami (Kaufman, 1974: 296). Równie znaczącym elementem tego rodzaju układu jest także zachodząca między zainteresowanymi stronami wymiana. Jest to ta cecha, która pomaga odróżnić relację patron–klient od innych związków diadycznych opartych na przymusie czy altruizmie. Strony dokonują między sobą wymiany, jednakże nie tylko w postaci czysto ekonomicznej. Często jedna strona wyświadcza przysługę drugiej, oferując swój respekt i posłuszeństwo w zamian za dobra materialne (Tarkowski, 1994: 47).

Kolejnym istotnym czynnikiem relacji patron–klient jest dobrowolność uczestnictwa w takiej relacji: przyłączenie się do patrona nie jest ani decyzją czysto przymusową, ani wynikiem nieograniczonego wyboru i, jak podkreśla Christopher Carney (1989: 46), może być rezultatem podążania pewną racjonalną i opłacalną strategią. Czwartym elementem jest trwałość omawianej relacji. Allen Hicken (2011: 292) stwierdza, że jednym z kluczowych czynników, który odróżnia wymianę klientelistyczną od pojedynczych aktów czerpania korzyści, np. łapówki czy zachęt materialnych rozdawanych przez polityków na wyborczych wiecach, jest właśnie jej ciągła natura, która pozwala na zbudowanie jej percepcji wśród obserwatorów stosunków międzynarodowych (Shoemaker, Spanier, 1984: 13). Takie zachowanie wzmacnia pozycję obu zainteresowanych na arenie międzynarodowej, podnosząc zarazem ich status, jak i bezpieczeństwo. Należy również wspomnieć o partykularyzmie jako ważnej cesze związku klientystycznego. Osiągnięcie korzyści dla samego siebie jest tym, co wynika bezpośrednio z logiki samej

diady i nieważne, czy mowa jest o indywidualnościach, czy też całych zbiorowościach. W każdym z tych przypadków logika działania oparta jest na tej samej zasadzie (Tarkowski: 1994: 2).

Bezpieczeństwo wojskowe w stosunkach Chin–Kambodża

Charakterystyczną cechą większości relacji patron–klient jest ich oparcie na wymianie usług w zakresie bezpieczeństwa: silniejszy partner zapewnia słabszemu ochronę, a ten odwdzięcza mu się poprzez pomoc w zdobywaniu wpływów (Ciorciari, 2013: 20). Przez długi okres w historii współczesnych stosunków między Chinami i Kambodżą bezpieczeństwo było najmniej rozwiniętą gałęzią współpracy, zwłaszcza w zestawieniu z gospodarką i polityką. Jednakże w ciągu ostatnich kilku lat również i współpraca w zakresie obronności bardzo mocno się zacieśniła skupiając tym samym na sobie uwagę Zachodnich obserwatorów (Parameswaran, 2020).

Od 2016 r. Chińska Armia Ludowo-Wyzwoleńcza (ChAL-W) oraz Królewskie Siły Zbrojne Kambodży (FARC) prowadzą coroczne ćwiczenia wojskowe pod nazwą „Golden Dragon”, które odbywają się w Kambodży (Joint Cambodia-China..., 2020). Z roku na rok to obronne przedsięwzięcie rozrasta się. W pierwszej edycji manewrów udział wzięło kilkaset żołnierzy, natomiast w marcu 2020 r. już trzy tysiące, co stanowiło największe ćwiczenia wojskowe z udziałem chińskiej armii przeprowadzone kiedykolwiek w Azji Południowo-Wschodniej (Parameswaran, 2020; Bradford, 2022). Co istotne z punktu zysków patrona vis-a-vis swoich rywali, wraz z rozpoczęciem współpracy z Chinami, Kambodża zawiesiła coroczne wspólne ćwiczenia wojskowe pod nazwą „Angkor Sentinel” z wojskiem amerykańskim, a w kolejnym roku zaprzestała ćwiczeń antyterrorystycznych we współpracy z armią australijską (Joint Cambodia-China..., 2020).

Kolejnym elementem współpracy w sektorze bezpieczeństwa jest pomoc wojskowa, której ChRL udziela Królestwu Kambodży. Pomoc ta przekazywana w postaci dotacji i kredytów preferencyjnych pozwala Kambodży na rozbudowę swojego potencjału wojskowego oraz modernizację istniejącej już infrastruktury. W 2011 r. dzięki pożyczce z ChRL Kambodża kupiła chińskie śmigłowce użytkowe Zhishengji-9, a w maju 2012 r. oba państwa podpisały porozumienie o współpracy wojskowej (Ciorciari, 2013: 21). Z kolei 2018 r. Chińczycy zobowiązali się do przekazania 100 mln USD dotacji do wykorzystania na wszelkie niezbędne potrzeby Królewskich Sił Zbrojnych Kambodży (China pledges..., 2018). Ponadto, podczas drugiego Forum Pasa i Szlaku w 2019 r., Chiny zadeklarowały wsparcie dla sektora obronnego Kambodży w wysokości 90 mln USD (Po, Sims, 2021: 8). Ostatnią darowizną przekazaną przez chińskie Ministerstwo Obrony dla swojego kambodżańskiego odpowiednika było 150 nowych pojazdów oraz sprzęt

biurowy, które miały pomóc w przygotowaniach do ASEAN Defense Ministers, Meeting Plus (ADMM-Plus) i powiązanych z tym wydarzeniem spotkań (China donates..., 2022).

W perspektywie zacieśniania współpracy wojskowej szczególnie istotne są informacje prasowe z 2019 r., wskazujące, że Chiny oraz Kambodża podpisały tajne porozumienie pozwalające Chińskiej Armii Ludowo-Wyzwoleńczej na korzystanie z bazy marynarki w Ream (Lubold *et al.*, 2019). Zarówno strona chińska, jak i kambodżańska zaprzeczyły tym doniesieniom, jednak spekulacje na temat możliwej chińskiej obecności na terytorium tego państwa przyciągnęły uwagę krajów regionu oraz światowych mocarstw (Cadell, Nakashima, 2022). Władze Kambodży odnoszą się przy tym do Artykułu 53 z konstytucji Królestwa uchwalonej w 1993 roku, który zakazuje istnienia zagranicznych baz wojskowych oraz stacjonowania na terytorium tego państwa obcych żołnierzy. Jedynym wyjątkiem w tym kontekście są jednostki wojskowe działające z mandatem Organizacji Narodów Zjednoczonych (*Konstytucja...*, 1993).

Baza marynarki wojennej w Ream miałyby być drugim, po otwartej w 2017 r. bazie w Dżibuti, takim chińskim przyczółkiem za granicą (Cadell, Nakashima, 2022). Choć chińska marynarka wojenna jest pod względem wielkości największą na świecie, to jednak Chiny nie są w stanie dorównać Stanom Zjednoczonym pod względem sieci baz wojskowych, które dają im znaczną przewagę militarną oraz strategiczną (Axe, 2021). Położenie bazy marynarki nad Zatoką Tajlandzką, w sąsiedztwie obszarów spornych na Morzu Południowochińskim między Chinami, Wietnamem i Filipinami, oraz kluczowej dla światowego handlu Cieśniny Malakka, umożliwiłoby Państwu Środka usprawnienie logistyki i monitoringu wywiadowczego oraz wzmacnianie politycznego wpływu na państwa regionu poprzez zwiększoną obecność militarną na tym obszarze (Campbell, 2022).

W październiku 2020 r. zdjęcia satelitarne ukazały, że w bazie Ream zburzone zostały dwa obiekty wybudowane przez Amerykanów (pomimo że USA zaproponowały ich renowację), a na początku 2022 r. u wybrzeży kambodżańskiego obiektu zauważone zostały dwie pogłębiarki, których praca niezbędna jest, aby umożliwić dostęp do portu większym okrętom (Bradford, 2022). Przypuszczenia o wykorzystaniu portu do celów wojskowych wydaje się potwierdzać fakt, że w czerwcu 2022 r. odbyła się ceremonia inauguracyjna projektu modernizacji Ream z udziałem ministra obrony Kambodży Tea Banha oraz ambasadora ChRL Wang Wentiana (Strangio, 2022). Zdaniem rzecznika rządu Kambodży Phay Siphana rozbudowa Ream jest tylko wyrazem „współpracy pomiędzy Chinami i Kambodżą” i nie będzie ona użytkowana przez ChAL-W, co również podtrzymuje strona chińska (Rising, Cheang, 2022).

Pomimo doniesień amerykańskiej prasy o rozbudowie przez Chiny potencjału wojskowego Ream, brak jest jednoznacznych dowodów na stacjonowanie chińskich sił zbrojnych w Kambodży (Cadell, Nakashima, 2022). Zdaniem badacza S. Rajaratnam School of International Studies Johna Bradforda (2022) „obiekty

te będą oferowały niewiele nowych korzyści operacyjnych dla Chińczyków”, ponieważ port w Ream nie może obsługiwać większych jednostek pływających. Ponadto, zważając na to, że aktualne stosunki Kambodży z Tajlandią i Wietnamem są dobre, zezwolenie na stacjonowanie Chińskiej Armii Ludowo-Wyzwoleńczej na terytorium tego państwa mogłoby doprowadzić do pogorszenia relacji z sąsiadami i byłoby sprzeczne z interesem rządu Kambodżańskiej Partii Ludowej (Rim, 2022).

Podczas gdy uwagę Stanów Zjednoczonych skupia sprawa związana z bazą morską w Ream, to w prowincji Koh Kong z chińskich funduszy finansowany jest inny, potencjalnie bardziej znaczący pod względem zastosowania wojskowego obiekt – międzynarodowe lotnisko Dara Sakor (Onishi, 2022). Obiekt budowany przez chińską firmę Union Development Group (UDG) ma docelowo mieć najdłuższy w całej Kambodży pas startowy o długości 3400 m, który mógłby obsłużyć wykorzystywane przez chińskie siły powietrzne odrzutowce, myśliwce i samoloty obserwacyjne. Dostęp Chin do tego lotniska przeistoczyłby geograficznie strategiczną całego regionu Azji Południowo-Wschodniej nawet w większym stopniu niż potencjalna obecność chińskiej marynarki wojennej w Ream.

Powstanie lotniska Dara Sakor na zachód od Wietnamu postawiłoby władze w Hanoi na słabszej pozycji negocjacyjnej w toczących się sporach na Morzu Południowochińskim. Dodatkowo, w przypadku wybuchu konfliktu zbrojnego z ChRL, Wietnam znalazłby się w skomplikowanej sytuacji ze względu na brak możliwości zabezpieczenia swojej przestrzeni powietrznej. Ponadto ChRL zyskałaby możliwości dokładniejszej obserwacji ruchów zarówno na powierzchni, jak i pod powierzchnią Morza Południowochińskiego, a w zasięgu chińskich jednostek znalazłby się m.in. baza marynarki wojennej w Changi czy też indonezyjska baza wojskowa na wyspie Natuna Besar (Long, 2022). Wszystkie te potencjalne korzyści pozwoliłyby Chińczykom na realizację ich strategicznych celów w Azji Południowo-Wschodniej, takich jak próba uniknięcia ewentualnej blokady Cieśniny Malakka – punktu, przez który przepływa 75% ropy importowanej przez Chiny – oraz uzyskania faktycznej kontroli nad wrażliwym, z perspektywy Chińskiej Republiki Ludowej, basenem Morza Południowochińskiego (Gentile, 2023). Chociaż jeszcze w listopadzie 2022 r. obie strony wyraziły w wspólnym komunikacie zgodę na zwiększenie zaangażowania w współpracę swoich departamentów obrony, nie jest jednak pewne, czy władze Kambodży byłyby zainteresowane aktywnym uczestnictwem w konflikcie wywołanym przez Chiny (Joint Communiqué..., 2022).

Bezpieczeństwo polityczne a relacje patron–klient

Zapewnianie przez patrona bezpieczeństwa klientowi na arenie międzynarodowej jest wskazywane przez Christophera Shoemakera i Johna Spaniera (1984) jako ważny element tego typu relacji. Jednak w kontekście relacji

chińsko-kambodżańskich mechanizm ten nie ogranicza się tylko do działań z zakresu współpracy wojskowej. Odkąd przewrót wojskowy, przeprowadzony przez Kambodżańską Partię Ludową w 1997 r., doprowadził do izolacji Kambodży na arenie międzynarodowej, chińskie wsparcie stało się dla reżimu Hun Sena kluczowym elementem pozwalającym na oparcie się zewnętrznym naciskom w zakresie ochrony praw człowieka, zwalczania korupcji czy ograniczania nadużywania władzy (Shoemaker, Spanier, 1984: 17). Pomoc, którą oferuje Pekin, nie wiąże się z żadnymi warunkami dotyczącymi wewnętrznej polityki rządu w Phnom Penh. Podczas gdy dla zachodnich instytucji kwestie demokracji czy praw człowieka są kluczowe, to Chińska Republika Ludowa nie jest tymi kwestiami zainteresowana i na poziomie deklaratywnym stanowczo podkreśla zasadę nieingerencji w sprawy wewnętrzne Królestwa Kambodży (Pheakdey, 2012: 64). Nie oznacza to jednak, że ChRL działa bezinteresownie. Za oferowane wsparcie Chin oczekują od reżimu Hun Sena poparcia w istotnych dla nich obszarach, a rządząca KPL jest skłonna spełniać chińskie warunki (Ciorciari, 2013: 28).

Jak wskazuje badacz John Ciorciari (2014: 10), to właśnie Chinom Kambodżańska Partia Ludowa w dużym stopniu zawdzięcza utrzymanie się u władzy w systemie neopatrymonialnym. Wsparcie Chin dla partii premiera Hun Sena było szczególnie istotne przed wyborami w 2018 r. – w połowie kampanii wyborczej ChRL ogłosiła przekazanie Kambodży 259 mln USD w kredytach preferencyjnych na sfinansowanie obwodnicy w Phnom Penh. Ponadto w przeciwieństwie do Stanów Zjednoczonych i Unii Europejskiej, autorytarne Chiny wysłały do Kambodżańskiej Narodowej Komisji Wyborczej swoich obserwatorów oraz przekazały tej instytucji sprzęt o wartości 20 mln USD (m.in. komputery i karty do głosowania) (Peou, 2019: 118).

Ważnym czynnikiem legitymizującym władzę Hun Sena są osiągnięcia gospodarcze Kambodży wynikające ze współpracy z Chinami. Z drugiej jednak strony afery korupcyjne związanej z chińskimi inwestycjami, a pośrednio z współpracą Kambodżańskiej Partii Ludowej i Komunistycznej Partii Chin, stają się dla tej pierwszej mieczem obosiecznym, wzbudzając niechęć wśród społeczeństwa (Chen, 2019: 378). Zmiana rządzących w Kambodży może oznaczać więc koniec przyjaźni chińsko-khmerskiej na dotychczasowym poziomie.

Wpisując się w model wymiany charakterystyczny dla relacji patron–klient, w którym jedna strona wyświadcza przysługę drugiej, oferując swój respekt i posłuszeństwo w zamian za dobra materialne, Kambodża odpowiada na korzyści uzyskiwane od Chin poprzez udzielanie wsparcia dyplomatycznego oraz politycznego na arenie międzynarodowej. Od 1997 r. władze w Pekinie mogą niezmiennie liczyć na poparcie „polityki jednych Chin” przez rząd w Phnom Penh (Ciorciari, 2014: 18). Kambodżańskie władze wielokrotnie wyrażały swoje poparcie dla tejże polityki i zarazem sprzeciw wobec ponownego otwarcia przedstawicielstwa Tajwanu czy też wywieszania tajwańskiej flagi na terenie Królestwa Kambodży (Ciorciar, 2013: 28–29).

Inną ważną kwestią dla ChRL, w której Królestwo Kambodży może odegrać znaczącą rolę, jest spór na Morzu Południowochińskim. Pomimo że Kambodża nie jest stroną w tym sporze, to jednak okazuje poparcie dla chińskiego stanowiska w ramach Stowarzyszenia Narodów Azji Południowo-Wschodniej (ASEAN). Stronami sporu są natomiast państwa członkowskie ASEAN, w tym Malezja, Wietnam, Filipiny oraz Brunei (Egberink, van der Putten, 2011: 20–21). W tym kontekście polityka Phnom Penh w ramach ASEAN stanowi dla władz w Pekinie jeden z kluczowych elementów wywierania wpływu na tę organizację. Chiny widzą w mniejszym partnerze czynnik mogący doprowadzić do rozłamu wewnątrz stowarzyszenia i umożliwić silniejsze oddziaływanie na region Azji Południowo-Wschodniej, który jest kluczowy dla chińskiego interesu narodowego.

Takim sztandarowym przykładem są wydarzenia z 2012 r., kiedy to szczyt Ministrów Spraw Zagranicznych ASEAN po raz pierwszy w historii zakończył się bez wydania wspólnego komunikatu. Komunikat, który miał za zadanie przyjęcie jednolitego stanowiska ASEAN w sprawie Morza Południowochińskiego został zawetowany przez sprawującą wówczas przewodnictwo na szczycie Kambodżę. Rzekomym powodem tych działań było użycie w komunikacie sformułowań mogących niepotrzebnie eskalować napięcie (Ciorciari, 2013: 3). To wydarzenie stanowiło jak dotąd najmocniejszy wyraz dyplomatycznego wsparcia Kambodży dla Chin (Ciorciari, 2014: 21). Cztery lata później kambodżański sprzeciw skutecznie zablokował zawarcie w komunikacie sformułowań dotyczących wyroku Stałego Trybunału Arbitrażowego w Hadze, który odnosił się do chińskich roszczeń wobec spornego akwenu (Po, Sims, 2021: 11). Ten wyrok, skrajnie niekorzystny dla Chińczyków, podważał podstawy ich roszczeń terytorialnych na Morzu Południowochińskim i w konsekwencji ich działania związane z nielegalnym połowem ryb oraz budową sztucznych wysp w wyłącznej strefie Filipin (Graham, 2016). Za każdy z tych aktów lojalności słabszy partner był sownie wynagradzany pomocą zagraniczną i kredytem preferencyjnym (w 2012 r. było to 500 mln USD, a w 2016 r. 600 mln USD) (Ciorciari, 2013: 4).

Główne motywy uczestnictwa Chin i Kambodży w układzie patron–klient

Cele, jakie przyświecają Chinom w relacji z Kambodżą, w dużej mierze wpisują się w założenia polityki zagranicznej tego państwa oraz specyfikę typowych dążeń patrona w relacji o charakterze klientelistycznym. Założenia, o których mowa, dotyczą zabezpieczenia dostępu do zasobów naturalnych i żywności, rozszerzenia rynku eksportowego, szerzenia swojej kultury oraz budowania przyjaznych relacji z innymi państwami w celu zdobycia ich poparcia dla dążeń mocarstwowych Chin (Pheakdey, 2012: 71).

Położenie geograficzne Kambodży w istotnym geopolitycznie regionie Azji Południowo-Wschodniej jest szczególnie ważne dla Chin w kontekście chęci uzyskania przez to supermocarstwo przewagi strategicznej nad swoimi rywalami (Pheakdey, 2012: 74). Państwo Środka w dużej mierze zależne jest od przepływu towarów przez Ocean Indyjski oraz Cieśninę Malakka, dlatego rozwój marynarki wojennej w tamtym obszarze ma szczególne znaczenie dla jego żywotnych interesów. Potencjalne umieszczenie chińskich sił zbrojnych w bazie w Ream i na lotnisku Dara Sakor umożliwiłoby Chińskiej Republice Ludowej sprawowanie faktycznej kontroli nad basenem Morza Południowochińskiego oraz zabezpieczenie szlaków transportu towarów i energii (Ciorciari, 2013: 27).

Inną ważną kwestią w perspektywie gwarantowania interesów ChRL jest udział Kambodży w poszerzaniu chińskiej strefy wpływów, która w porównaniu z USA nadal pozostaje dość ograniczona. Służy to nie tylko zaznaczeniu pozycji ChRL na arenie międzynarodowej, ale pełni także funkcję legitymizacji władzy opartej na zapewnianiu dobrobytu obywateli i ich przekonaniu o potędze swojej ojczyzny. Kambodża w tym wypadku stanowi dla Chin modelowy przykład podporządkowanego i solidarnego z nią państwa-klienta, które swoim oddaniem ma świadczyć o potędze wspierającego go patrona (Po, Sims, 2021: 9). Jej widoczne zaangażowanie w przestrzeganie polityki jednych Chin czy rola jaką odgrywa w sporze o Morze Południowochińskie wpisuje się w oczekiwania władz w Pekinie co do roli, którą klient ma pełnić w polityce zagranicznej Państwa Środka (Ciorciari, 2013: 29).

Motywy skłaniające Kambodżę do wejścia w specyficzną relację z większym państwem również w dużej mierze pokrywają się z tym, co badacze wymieniają jako typowe dla układu patron–klient (Carney, 1989: 45). Królestwo Kambodży znajdują się grupie krajów słabiej rozwiniętych w regionie Azji Południowo-Wschodniej, które pomimo dużego wzrostu gospodarczego nadal funkcjonuje dzięki otrzymywanej pomocy zagranicznej (Candra Wiranta Kusuma, Carolina, 2019: 190). Wejście w relację patron–klient z chińskim supermocarstwem to szansa na szybszy wzrost gospodarczy oraz stanie się w przyszłości ważnym ogniwem regionu. Bycie istotną częścią inicjatywy Pasa i Szlaku pozwala temu państwu na zwiększenie swojej konkurencyjności gospodarczej oraz rozbudowę infrastruktury (Leng, 2019: 9).

Pomoc gospodarcza idąca z Pekinu nie tylko rozwija kraj, ale również wzmacnia legitymizację reżimu premiera Hun Sena, dzięki stabilnej sytuacji ekonomicznej. Ponieważ chińska pomoc nie niesie ze sobą żadnych wymogów odnośnie do przestrzegania praw człowieka czy szeroko pojętej demokratyzacji, jeszcze bardziej działa na korzyść autorytarnej władzy w Phnom Penh (Pheakdey, 2012: 78–79). Deklarowana przez Chiny nieingerencja w sprawy wewnętrzne, chociaż społeczeństwu Kambodży nie przynosi żadnych korzyści, to jednak znacząco wzmacnia rządzących oraz ich pozycję w polityce wewnętrznej (Chen, 2019: 378).

Chińskie wsparcie dla rządów Hun Sena pozwala również Kambodży skutecznie balansować na arenie międzynarodowej – przede wszystkim w stosunku do wpływów Socjalistycznej Republiki Wietnamu, która do początku lat 90. XX w. okupowała kambodżańskie państwo i *de facto* wyniosła Hun Sena do władzy (Strangio, 2012: 215). Dodatkowo wstawiennictwo ChRL pozwala Kambodży neutralizować krytykę innych państw i organizacji międzynarodowych w związku z notorycznym łamaniem praw człowieka, korupcją oraz niszczeniem środowiska naturalnego (Ciorciari, 2014: 10).

Analizując powody, dla których Kambodża wkroczyła w relację klientelistyczną z Chinami, trudno jednak dostrzec typowy model poszukiwania wyłącznie militarnego bezpieczeństwa w niekorzystnych warunkach międzynarodowych (Zaman, 2015: 26). W ostatnich latach stosunki między Kambodżą a sąsiadami są w znacznej mierze poprawne, a bezpośrednie zagrożenie ze strony Tajlandii czy Wietnamu nie stanowi aktualnie realnego scenariusza.

Zakończenie

Ostatnie dwie dekady bilateralnych stosunków Chin i Kambodży to okres, w którym obie strony rozwinęły między sobą współpracę na arenie gospodarczej, politycznej i militarnej. Królestwo Kambodży stało się w tym czasie jednym z najbliższych partnerów Chińskiej Republiki Ludowej oraz jednym z istotnych uczestników w politycznej rywalizacji między Państwem Środka a krajami w regionie Azji Południowo-Wschodniej.

Analiza stosunków chińsko-kambodżańskich na polu współpracy militarno-politycznej wskazuje, że wpisują się one swoją specyfiką w model relacji patron-klient. Kierujące tymi państwami cele, motywy oraz przekonania stanowią sztandarowy przykład tego zjawiska w stosunkach międzynarodowych. Chiny zapewniają Kambodży „parasol polityczny” na arenie międzynarodowej, chociaż w aktualnej sytuacji „transfer bezpieczeństwa” odbywa się w bardziej w odniesieniu do bezpieczeństwa reżimu (polityki wewnętrznej) i polityki zagranicznej słabszego partnera niż w wymiarze *stricto* militarnym. Wsparcie ChRL pomaga rządzącej partii KPL utrzymać się przy władzy i opierać naciskom z zewnątrz, jednakże większe zaangażowanie supermocarstwa w współpracę na arenie wojskowej przy obecnych dobrych stosunkach Kambodży z sąsiadami działa raczej na jej niekorzyść.

Z kolei z perspektywy Pekinu, państwo rządzone przez premiera Hun Sena stanowi istotny element w politycznej rozgrywce z krajami regionu Azji Południowo-Wschodniej. Dzięki geopolitycznemu położeniu Kambodży, Chiny są w stanie realizować swoje strategiczne cele w postaci m.in. sprawowania faktycznej kontroli nad Morzem Południowochińskim, a obecność tego państwa w ASEAN sprzyja zakłócaniu prawidłowego działania tej organizacji. W zamian za to

z Pekinu do Phnom Penh płyną kolejne transze dotacji oraz kredytów preferencyjnych działających na rzecz legitymizacji rządów Kambodżańskiej Partii Ludowej. Jeśli spojrzymy na percepcję relacji między oboma państwami na arenie międzynarodowej, to Kambodża jest wyraźnie postrzegana jako państwo zależne od Chińskiej Republiki Ludowej (ChRL) i wspierające jej politykę międzynarodową.

Klientelizm stanowi zjawisko, które dla jego uczestników może być zarówno korzystne, jak i szkodliwe, co można zauważyć na przykładzie analizowanych w niniejszym artykule państw. Z jednej strony dzięki relacji z Chinami Kambodża może rozwijać się gospodarczo i bronić się przed naciskami ze strony Zachodu w kwestiach polityki wewnętrznej. Z drugiej strony, nadmierna zależność Królestwa Kambodży od Chińskiej Republiki Ludowej negatywnie odbija się na kambodżańskim społeczeństwie i środowisku, a w przyszłości może doprowadzić do ograniczenia suwerenności kraju i narzucania mu działań dla niego niekorzystnych. Otwartym pozostaje pytanie o to, jak długo wzajemna współpraca będzie dla obu stron wystarczająco zadowalająca.

Bibliografia

- Axe, D. 2021. Yes, China Has More Warships Than The USA. That's Because Chinese Ships Are Small. *Forbes*, 11.05., <https://www.forbes.com/sites/davidaxe/2021/11/05/yes-china-has-more-warships-than-the-usa-thats-because-chinese-ships=-are-small/?sh-25b2d7a5611d> (dostęp 2.04.2024).
- Bradford, J.F. 2022. Chinese Military Basing in Cambodia: Why Be So Up in Arms? *IDSS Paper* 8, 16.02., <https://www.rsis.edu.sg/wp-content/uploads/2022/02/IP22008.pdf> (dostęp 2.04.2024).
- Cadell, C., Nakashima, E. 2022. China secretly building naval facility in Cambodia, Western officials say. *The Washington Post*, <https://www.washingtonpost.com/national-security/2022/06/06/cambodia-china-navy-base-ream/> (dostęp 2.04.2024).
- Campbell, Ch. 2022. A Chinese Naval Base in Cambodia Signals a New Era of Region Competition in the Asia-Pacific. *Time*, 7.06., <https://time.com/6185021/china-cambodia-ream-naval-base/> (dostęp 2.04.2024).
- Candra Wiranta Kusuma, S., Carollina, N. 2019. China-Cambodia Relationships: Phnom Penh as Beijing's Permanent Client State. *Journal of International Relations* 3(2), s. 189–203. <https://doi.org/10.33021/aegis.v3i2.774>
- Carney, Ch. 1989. International Patron-Client Relationships: A Conceptual Framework, *Studies in Comparative International Development* 24, s. 42–55. <https://doi.org/10.1007/BF02687171>
- Chen, S. 2019. The Development of Cambodia–China Relation and Its Transition Under the OBOR Initiative. *The Chinese Economy* 51(4), s. 370–382. <https://doi.org/10.1080/10971475.2018.1457317>
- China donates 150 new vehicles, office equipment to Cambodia in preparation for upcoming ASEAN meetings. 2022. *Xinhua*, 9.01., <https://english.news.cn/20220901/>

- a75aaae6,b9e44d918e2b192cb2f7ae86/c.html?fbclid=IwAR07hd5k7vLI7oZ-p7wC1TNxXIByW-0rP020n2YdgK11ExJSYLSAKAcCtkvE (dostęp 2.04.2024).
- China pledges over \$100 million military aid to Cambodia. 2018. *Reuters*, 19.06., https://www.reuters.com/article/us-cambodia-china-idUSKBN1JF0KQ?fbclid=IwAR3r-M5du3o1-a7KBMIRYMLUryFS_1ObuaLbSIHrqFaqUX2nmC5EsyEmg7PE (dostęp 2.04.2024).
- Ciorciari, J. 2013. China and Cambodia: Patron and Client? *International Policy Center Working Paper* 121. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2280003>
- Ciorciari, J. 2014. A Chinese model for patron-client relations? The Sino-Cambodian partnership. *International Relations of the Asia-Pacific* 15(2), s. 245–278. <https://doi.org/10.1093/irap/lcu021>
- Egberink, van der Putten, F. 2011. *ASEAN, China's Rise and Geopolitical Stability in Asia*. Kopenhaga: Clingendael Institute.
- Gentile, Ch. 2023. Chinese Investment in Cambodia: The Dara Sakor Airfield. *Tearline.mil*. 22.05., https://www.tearline.mil/public_page/cambodia#overview (dostęp 2.04.2024).
- Graham, E. 2016. The Hague Tribunal's South China Sea Ruling: Empty Provocation or Slow-Burning Influence? *Council of Councils*, 18.08., <https://www.cfr.org/councilofcouncils/global-memos/hague-tribunals-south-china-sea-ruling-empty-provocation-or-slow-burning-influence> (dostęp 2.04.2024).
- Hicken, A. 2011. Clientelism. *The Annual Review of Political Science* 14, s. 289–310. <https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.031908.220508>
- Joint Cambodia-China 'Golden Dragon' Military Drills to Proceed, Despite Threat of Coronavirus. 2020. *Radio Free Asia*, 3.02, <https://www.rfa.org/english/news/cambodia/drills-03022020170333.html> (dostęp 2.04.2024).
- Joint Communiqué between the Royal Government of the Kingdom of Cambodia and the Government of the People's Republic of China. 2022. *Phnom Penh*, 11.11., <https://www.mfaic.gov.kh/posts/2022-11-11-Press-Release-Joint-Communiqu%C3%A9-between-the-Royal-Government-of-the-Kingdom-of-Cambodia-and-the-Government-of-the-P-14-01-51> (dostęp 2.04.2024).
- Kaufman, R. 1974. Patron-Client Concept and Macro-Politics: Prospects and Problems. *Comparative Studies in Society and History* 16(3), s. 284–308. <https://doi.org/10.1017/S0010417500012457>
- Konstytucja Królestwa Kambodży*. 1993. Biblioteka Sejmowa, <https://biblioteka.sejm.gov.pl/konstytucje-swiata-kambodza/> (dostęp 2.04.2024).
- Kosienkowski, M. 2019. The patron–client relationship between Russia and Transnistria. W: T. Hoch, V. Kopeček (red.). *De Facto States in Eurasia*, Abingdon: Routledge, s. 183–207. <https://doi.org/10.4324/9780429244049-14>
- Leng, T. 2019. Underlying Factors of Cambodia's Bandwagoning with China's Belt and Road Initiative. *East Asia* 36, s. 243–253. <https://doi.org/10.1007/s12140-019-09316-8>
- Long, D. 2020. Cambodia, China and the Dara Sakor Problem. *The Diplomat*, 21.10., <https://thediplomat.com/2020/10/cambodia-china-and-the-dara-sakor-problem/> (dostęp 2.04.2024).
- Lubold, G., Page, J., Taylor, R. 2019. Deal for Naval Outpost in Cambodia Furthers China's Quest for Military Network. *The Wall Street Journal*, 22.07., <https://www.wsj.com>

- com/articles/secret-deal-for-chinese-naval-outpost-in-cambodia-raises-u-s-fears-of-beijings-ambitions-11563732482 (dostęp 2.04.2024).
- Onishi, T. 2022. 'Swallowed' by China: Cambodia's Ream base expansion raises alarm. *Nikkei Asia*, 28.08., <https://asia.nikkei.com/Spotlight/Belt-and-Road/Swallowed-by-China-Cambodia-s-Ream-base-expansion-raises-alarm> (dostęp 2.04.2024).
- Parameswaran, P. 2020. What Did the 2020 China-Cambodia Golden Dragon Military Exercise Actually Achieve? *The Diplomat*, 8.06., <https://thediplomat.com/2020/04/what-did-the-2020-china-cambodia-golden-dragon-military-exercise-actually-achieve/> (dostęp 2.04.2024).
- Peou, S. 2019. Cambodia in 2018. *Southeast Asian Affairs*, s. 105–120. <https://doi.org/10.1355/aa19-1h>
- Pheakdey, H. 2012. Cambodia–China Relations: A Positive- Sum Game? *Journal of Current Southeast Asian Affairs* 31(2), s. 57–85. <https://doi.org/10.1177/186810341203100203>
- Po, S., Sims, K. 2021. The Myth of Non-interference: Chinese Foreign Policy in Cambodia. *Asian Studies Review* 46(1), s. 36–54. <https://doi.org/10.1080/10357823.2021.1887813>
- Rim, S. 2022. Cambodia Has Little to Gain From Hosting a Chinese Military Presence. *The Diplomat*, 10.06., <https://thediplomat.com/2022/06/cambodia-has-little-to-gain-from-hosting-a-chinese-military-presence/?fbclid=IwAR0ZWIOD1IMUEV0wCN-o7FDTLtKse3DaeVuw7HKs8r1vKfoEusvih46UzH8> (dostęp 2.04.2024).
- Rising, D., Cheang, S. 2022. China, Cambodia breaking ground on joint port project. *The Diplomat*, 8.06., <https://thediplomat.com/2022/06/china-cambodia-breaking-ground-on-joint-port-project/> (dostęp 2.04.2024).
- Shoemaker, Ch., Spanier, J. 1984. *Patron-Client State Relationships: Multilateral Crises in the Nuclear Age*. New York: Praeger.
- Strangio, S. 2012. *Hun Sen's Cambodia*. London: Yale University Press.
- Strangio, S. 2022. What the Cambodian Naval Base Brouhaha Overlooks, *The Diplomat*. 8.06., <https://thediplomat.com/2022/06/what-the-cambodian-naval-base-brouhaha-overlooks/> (dostęp 2.04.2024).
- Tarkowski, J. 1984. *Patroni i Klienci*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN.
- Zaman, A. 2015. *Compliance and Defiance in Patron-Client State Relationships: A Case Study of Pakistan's Relationship with the United States, 1947–2013*, <https://openresearch-repository.anu.edu.au/bitstream/1885/101232/1/Zaman%20Thesis%202015.pdf> (dostęp 2.04.2024).

EASTERN REVIEW 2023, T. 12(1)

Renata Kunert-Milcarz

 <https://orcid.org/0000-0002-1582-9511>

Uniwersytet Wrocławski

Wydział Nauk Społecznych

e-mail: renata.kunert-milcarz@uwr.edu.pl

Maciej Herbut

 <https://orcid.org/0000-0001-6993-5857>

Uniwersytet Wrocławski

Wydział Nauk Społecznych

e-mail: maciej.herbut@uwr.edu.pl

Neutralność Mołdawii w kontekście rosyjskiej inwazji na Ukrainę

Streszczenie. Rosyjska agresja na Ukrainę redefiniuje dotychczasowe role i strategie przyjmowane przez państwa w stosunkach międzynarodowych. Szczególnie widoczne jest to w przypadku tych państw, które leżą w orbicie zainteresowań Federacji Rosyjskiej, takich jak Mołdawia. Obecna aktywność Rosji w regionie stawia pytanie o zasadność neutralnego statusu tego małego państwa. Jakie scenariusze można przewidzieć? Utrzymanie *status quo*, odrzucenie neutralności na rzecz pogłębionej współpracy z Zachodem (członkostwo w UE i NATO) czy połączenie neutralności państwa z przyszłą akcesją do NATO czy Unii Europejskiej? Nie ma jednoznacznej odpowiedzi na to pytanie i istnieją argumenty przemawiające za każdym z rozwiązań.

Słowa kluczowe: Mołdawia, agresja rosyjska na Ukrainę, neutralność, NATO, Unia Europejska.

Neutrality of Moldova in the context of the Russian invasion of Ukraine

Abstract. Russian aggression against Ukraine is redefining the existing roles and strategies adopted by states in international relations. This is particularly evident in the case of those states that lie in the orbit of interest of the Russian Federation, such as Moldova. Russia's current activity in the region raises questions about the legitimacy of the neutral status of this small state. What scenarios can be envisaged? Maintaining the status quo, abandoning neutrality in favour of deeper cooperation with the West (EU and NATO membership) or combining state neutrality with future accession to NATO or the European Union? There is no clear answer to this question and there are arguments in favour of each solution.

Keywords: Moldova, Russian aggression against Ukraine, neutrality, NATO, European Union.

Wstęp

Zapisana w Konstytucji Mołdawii neutralność przez lata traktowana była jako gwarancja bezpieczeństwa i na przestrzeni lat nie podejmowano szerokich debat nad jej zasadnością (Zdaniuk, 2014; Ciobanu, 2022a). Sytuacja jednak uległa zmianie po ataku Rosji na Ukrainę 24 lutego 2022 r. Uwagę zwraca jej pozornosc i brak skuteczności, szczególnie jeżeli chodzi o brak gwarancji ze strony społeczności międzynarodowej (Minzarari, 2022). Na popularności zyskuje natomiast opcja wejścia Mołdawii do struktur NATO i UE (North Atlantic Treaty Organization, 2023; Brzozowski, 2023). Mimo, że osłabianie Rosji może stworzyć sprzyjające warunki dla Mołdawii do zacieśnienia współpracy z Zachodem, próba odrzucenia neutralności może okazać się trudniejsza niż mogłoby się to wydawać. Nieuregulowany status Naddniestrza, głębokie podziały socjopolityczne, niestabilność instytucji oraz realne zagrożenie ze strony Rosji, mogące przybrać charakter działań o charakterze militarnym i hybrydowym, stanowią wyzwanie dla ewentualnej rewizji neutralności, na której oparta jest polityka bezpieczeństwa państwa. Celem artykułu jest zbadanie zasadności neutralnego statutu Mołdawii (oraz ewentualności jej odrzucenia) w świetle rosyjskiej agresji na Ukrainę 24 lutego 2022 r.

W części pierwszej badaniu poddana została kategoria neutralności Republiki Mołdawii z perspektywy teoretycznej. Dalej skupiono się na przedstawieniu i analizie wybranych problemów wewnętrznych i międzynarodowych w aspekcie neutralnego statusu Mołdawii, które mają realny wpływ na jej bezpieczeństwo. Część druga poświęcona jest wyzwaniom o charakterze ekonomicznym ze szczególnym uwzględnieniem uwagi na pomocy ze strony UE. W części trzeciej poruszony jest problem integralności terytorialnej Mołdawii, szczególnie kazuowi

Naddniestrza. Część czwarta skupia uwagę na skutkach prowadzonej przez Rosję wojny hybrydowej oraz innych implikacjach i wynikających z nich zagrożeń i wyzwań. W artykule wykorzystano metodę badawczą *desk research* wraz z opisem bieżącej sytuacji, która wymagała selekcji dostępnych źródeł naukowych oraz materiałów popularno-naukowych.

Neutralność Mołdawii z perspektywy teoretycznej

Neutralność oznacza, w najprostszym rozumieniu, nieuczestniczenie danego państwa w wojnie ani udziału w militarnych blokach w czasie pokoju. Słowo „*neutral*”, „żaden z dwóch” w klasycznym rozumieniu odnosi się do sytuacji, w której dany podmiot przyjmuje postawę „obojętności” czy „bezstronności” (Agius, Devine, 2011; Herbut, Kunert-Milcarz, 2020: 80). Zdaniem Efraima Karsha należałoby wyróżnić dwa komponenty neutralności: „pozytywny” (aktywny) i „negatywny” (pasywny) (Karsh, 1988). Podczas, gdy komponent „pozytywny” odnosi się do prowadzenia przez państwo aktywnej polityki zagranicznej na arenie międzynarodowej, komponent „negatywny” ogranicza się do zdolności obronnych państwa, a także do gwarancji udzielonych przez społeczność międzynarodową. Biorąc pod uwagę realną pozycję państwa, zarówno materialną, jak i relacyjną, elity rządzące muszą ocenić, na którym z komponentów zbudowany zostanie omawiany status. Państwo, ze względu na swoją specyfikę (np. siła gospodarcza i militarna, położenie geopolityczne, prestiż), powinno w sposób adekwatny alokować swoje środki i dążyć do równowagi pomiędzy wspomnianymi komponentami (Karsh, 1988). W przypadku państw małych i o niskim PKB, jak Mołdawia, otoczonych przez silniejszych sąsiadów i nie dysponujących innymi atrybutami, takimi jak np. korzystne położenie geopolityczne, nacisk powinien zostać położony na rozwój komponentu „pozytywnego” neutralności z dwóch powodów.

Po pierwsze, rozbudowa armii może okazać się przedsięwzięciem zbyt kosztownym (a nawet i nierealnym), a środki te mogłyby zostać przekierowane na rozwój innych, bardziej kluczowych gałęzi gospodarki. Po drugie, przeznaczenie nawet znacznej części PKB na rozwój armii może okazać się niewystarczające w obliczu znacznie silniejszych sąsiadów. Innymi słowy, państwo małe jak Mołdawia, które w większej mierze jest „biorcą”, a nie „dawcą” *status quo* w regionie, powinno swoje słabości materialne (militarne, ekonomiczne) starać się kompensować na polu sprawnie prowadzonej polityki zagranicznej¹. Ponadto, zdaniem autorów m.in. takich jak Miriam Fendius Elman (1995) i Peter Katzenstein (1985),

¹ Jako przykład można podać Finlandię, państwo, którego naturalność przede wszystkim oparta była na sprawnie prowadzonej dyplomacji (neutralność *de facto*), nie mając przy tym żadnego osadzenia w prawie państwowym czy międzynarodowym (neutralność *de iure*) (Kangas, 2011).

naturalność państw małych powinna być przede wszystkim oparta na stabilności wewnętrznej. Państwa neutralne, które borykają się z problemami gospodarczymi, podziałami społecznymi czy niestabilnością instytucji, będą miały problemy z zachowaniem swojego neutralnego statusu. Ponadto istnieje również ryzyko, że słabości wewnętrzne (w szczególności w przypadku państw małych) mogą zostać wykorzystane przez silniejszych sąsiadów.

W świetle teorii, jedną z głównych korzyści, jakie państwa mogą czerpać z neutralności, są walory gospodarcze. Małe państwa neutralne mogą dzięki neutralnemu statusowi i deklarowanej bezstronności skutecznie rozwijać relacje z najważniejszymi aktorami w regionie². Warunkiem jednak niezbędnym są gwarancje, że państwo będzie w stanie zachować swoją suwerenność, bazując na zdolności „odstraszania” potencjalnych wrogów albo przez prowadzenie aktywnej polityki zagranicznej.

Mołdawia opierała się jej włączeniu w wojskowe struktury WNP (Țăranu, 2022). Protokół z Ałma-Ata, włączający Mołdawię do WNP, mimo podpisu prezydenta Mirceę Snegura 21 grudnia 1991 r., nie został ratyfikowany przez Parlament, który dopiero 26 kwietnia 1994 r. zatwierdził ten dokument, po wygranych wyborach parlamentarnych prorosyjskiej Partii Demokratyczno-Agrarnej. Nowo wybrany Parlament przyjął również tekst nowej konstytucji, z zapisem stałego statusu neutralności Republiki (art. 11) (Țăranu, 2022). Pytanie o bezpieczeństwo narodowe pojawiło się ponownie w kręgach elity władzy po agresji rosyjskiej na Ukrainę, która zaczęła akcentować potrzebę silnej armii, wraz z hasłem, iż status neutralności nie jest jednoznaczny z demilitaryzacją. Ta otwarta postawa spotkała się z ostrą reakcją socjalistów, komunistów, polityków z ugrupowania Szor i innych, sympatyzujących z W. Putinem (Ciobanu, 2022c). Entuzjaści prorosyjskiego ugrupowania Szor rozbili miasteczko namiotowe przed siedzibą prezydenta, nawołując Mai Sandu, głowy państwa od listopada 2020 roku, a zarazem szefowej proeuropejskiego ugrupowania Partii Działania i Solidarności (PAS), do dymisji (Călugăreanu, Scherle, 2022).

Neutralność Mołdawii została zapisana w ustawie zasadniczej z dnia 29 lipca 1994 r. Artykuł 11 zatytułowany: „Republika Mołdawii państwem neutralnym”, stanowi, że: „(1) Republika Mołdawii proklamuje swoją stałą neutralność. (2) Republika Mołdawii nie dopuszcza rozmieszczania na swym obszarze sił zbrojnych innych państw”. Artykuł 142, odnoszący się do zmiany granic podkreśla, że neutralność mogłaby zostać zmieniona „za zgodą udzieloną w referendum, głosami większości” (Konstytucja..., 2014). Neutralny status Mołdawii nigdy jednak nie został uznany przez żaden podmiot prawa międzynarodowego i nie istnieją żadne gwarancje czy mechanizmy, krajowe ani prawno-międzynarodowe gwarantujące

² Prowadzenie polityki izolacjonistycznej nie jest opłacalne dla państw małych (Browning, 2007; Niemi, 2014: 8).

neutralny status państwa. Słabość militarna Mołdawii także przekłada się na zdolność (a raczej jej brak) państwa do skutecznego odstraszenia potencjalnego agresora. Jeżeli Mołdawia ma czerpać realne korzyści ze swojego neutralnego statusu, to władze powinny przede wszystkim polegać na komponencie „pozytywnym”, w obliczu słabości militarnej i braku gwarancji prawno-międzynarodowych bowiem, komponent „negatywny” mołdawskiej neutralności, jak na dzień dzisiejszy, praktycznie nie istnieje.

Do czasu inwazji Rosji na Ukrainę status neutralności Mołdawii, mimo wyżej wspomnianych ograniczeń, wydawał się jednak rozwiązaniem (paradoksalnie) najbardziej optymalnym zarówno dla Rosji, jak i Mołdawii. Z jednej strony miał on sprzyjać Rosji i uniemożliwić Mołdawii zbytnie zbliżenie się do Zachodu. Z drugiej, korzyści czerpała także Mołdawia, która dzięki deklarowanej neutralności, unikała zacieśnienia relacji wojskowych z Rosją w ramach porozumień Organizacji Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym. Rosyjska agresja na Ukrainę zmieniła jednak postrzeganie problemu statusu Republiki. Rosja, jako agresor, stała się aktorem nieprzewidywalnym. Pojawiło się zagrożenie, że nawet chwiejne i niepewne rozwiązania czy jakiegokolwiek porozumienia z Rosją nie będą przez nią respektowane. Przykład stanowi orędzie W. Putina z 21 lutego 2023 r., podczas którego przywódca Rosji uchylił dekret, który m.in. odnosił się do podstawy suwerenności Mołdawii w rozstrzygnięciu przyszłości Naddniestrzan (Kirby, 2023).

Znaczenie gospodarki i bezpieczeństwo energetyczne a neutralność Mołdawii

Korzyści ekonomiczne stanowią jeden z najważniejszych argumentów przemawiającym za przyjęciem statusu neutralności. Państwom neutralnym, o czym już była mowa, łatwiej nawiązać współpracę z sąsiadami, ponieważ nie są one ograniczane przez konkurujące ideologie i lojalności w ramach istniejących sojuszy. Warunkiem jednak jest względna niezależność gospodarcza (nie będąca jednak tożsama z polityką izolacjonistyczną), jako gwarancja neutralności. Pytanie dotyczące zasadności neutralności Mołdawii jest więc ściśle związane z jej zdolnością do prowadzenia niezależnej polityki gospodarczej.

Inwazja Rosji na Ukrainę wpłynęła destabilizująco na gospodarkę Mołdawii. Kryzys inflacyjny dotknął wszystkie sektory gospodarki, szczególnie rolno-spożywczy i energetyczny (Między Rosją a Zachodem..., 2022). W związku z pełną agresją rosyjską na Ukrainę, poza obawami wynikającymi z bezpieczeństwa państwa, koszty Mołdawii stale rosną, wpływają na stabilność gospodarczą i finansową kraju. Mołdawski eksport w dużej mierze uzależniony jest od ukraińskiej infrastruktury. Wybuch wojny spowodował, że państwo utraciło dostęp do swoich rynków nie tylko w Ukrainie, ale również w Rosji i na Białorusi (Rada

UE, Komunikat prasowy..., 2022). Agresja rosyjska na Ukrainę wpływa również na mołdawską gospodarkę poprzez znaczący spadek eksportu do Rosji jak i zmniejszenie przekazów pieniężnych wysyłanych z Rosji do Mołdawii. Dlatego też wsparcie finansowe ze strony partnerów zewnętrznych zaczęło odgrywać dla Mołdawii kluczową rolę. Na wiosnę 2022 r. szacowano, iż zmniejszenie przekazów pieniężnych może spaść o około 50% w 2022 r. (Busch, 2022). Do coraz bardziej skomplikowanej sytuacji włączyła się Unia Europejska, proponując w kwietniu 2022 r. pomoc mikrofinansową w wysokości 150 mln euro (w formie pożyczek i dotacji) (Stosunki UE–Mołdawia, 2023). W lipcu Rada przyjęła rozporządzenie, w którym tymczasowo zliberalizowała na rok handel wybranymi produktami rolnymi (pomidory, czosnek, winogrona stołowe, jabłka, wiśnie i czereśnie, śliwki i sok winogronowy), co umożliwiło Mołdawii podwojenie eksportu tych produktów na rynek unijny bez opłat celnych (Rada UE, Komunikat prasowy..., 2022).

Inną kwestią jest kryzys energetyczny, który wynika z uzależnienia od dostaw źródeł energii od Rosji (Gazprom) i Naddniestrza, gdzie ulokowany został w większości przemysł, w tym elektrownia gazowa (Między Rosją a Zachodem..., 2022). Problemem są przerwy w dostawie energii elektrycznej oraz wysoka inflacja, sięgająca 35%. Jednym z ważniejszych aspektów jest szukanie alternatyw dla dywersyfikacji dostaw energii. Kryzys energetyczny spowodowany został zwiększeniem ceny na rosyjski gaz, które postępowało systematycznie przez ostatni rok. Jednym z pomysłów jest przejście na europejskie sieci energetyczne i gazowe, jednak wyzwaniem stanowi w tym przypadku cena, wielokrotnie wyższa od ceny Gazpromu (Między Rosją a Zachodem..., 2022). W marcu 2022 r., sieci elektroenergetyczne Ukrainy i Mołdawii zostały dostosowane, na podstawie decyzji Rady ds. Energii 28 lutego 2022 r., do infrastruktury europejskiej (Między Rosją a Zachodem..., 2022). Już w sierpniu 2022 r. władze rozpoczęły magazynowanie gazu ziemnego. Jednak rezerwa, którą dysponuje Mołdawia w wielkości 24 mln m³ gazu, jest niewystarczająca. Odpowiada ona za dostarczenie gazu dla mieszkańców przez jeden miesiąc w okresie letnim (Andrzejewska, 2022). Sytuację komplikują przerwy w łańcuchach dostaw, spowodowanych nie tylko rosyjską agresją na Ukrainę, ale również zachodnimi sankcjami nałożonymi na Rosję i Białoruś (Cenusa, 2022b).

Mołdawia uzyskała wsparcie ze strony Europejskiego Banku Odbudowy i Rozwoju (EBOR), który przekazał 300 mln euro na zakup gazu i zapełnienie magazynów (Andrzejewska, 2022). Mołdawia jest zależna od ukraińskiej infrastruktury, szczególnie interkonektorów. Po rosyjskich atakach na krytyczną infrastrukturę w Kijowie w październiku 2022 r. Ukraina została zmuszona do wstrzymania eksportu energii elektrycznej (Erizanu, 2022). Mołdawia rozpoczęła dywersyfikację dostaw energii. Poza Gazpromem, który dostarcza 5,7 mln m³ gazu do Mołdawii, na mocy porozumienia z października 2021 r., spółka handlu energią Energocom od początku grudnia 2022 r. dostarcza surowiec z dzienną

wartością 3,7 mln m³. Rezerwy gazowe, którymi dysponuje ta mołdawskie przedsiębiorstwo, sięgają około 250 mln m³ zgromadzonych w Rumunii i w Ukrainie (Całus, Łoskot-Strachota, 2022).

Z punktu widzenia ekonomii trudno jednoznacznie udzielić odpowiedzi, czy zachowanie statusu państwa neutralnego przyniesie Mołdawii korzyści w najbliższym czasie. Z jednej strony, jako państwo neutralne, władze Mołdawii mogłyby przyjąć strategię mającą na celu przeczekanie kryzysu i dążenie do normalizacji relacji z kluczowymi państwami w regionie, także z Rosją. Z drugiej strony, opcją byłoby pogłębienie współpracy z Zachodem i nacisk na całkowite ekonomiczne uniezależnienie się od Rosji. Nie ulega wątpliwości, że gospodarka Mołdawii jest wciąż mocno uzależniona od Rosji, która może w realny sposób wywierać nacisk na to małe państwo. Aby jednak udzielić bardziej wyczerpującej odpowiedzi, który ze scenariuszy jest bardziej optymalnym dla Mołdawii, konieczne jest przeanalizowanie innych zmiennych, mających realny wpływ na neutralny charakter państwa, co zostanie przedstawione w dalszych częściach niniejszego artykułu.

Status Naddniestrza

Jednym z głównych problemów Mołdawii jest brak integralności terytorialnej i stacjonujące w regionie Naddniestrza wojska rosyjskie. Region jest pod kontrolą separatystów prorosyjskich. Od czasu zakończenia Zimnej Wojny, neutralność w przypadku Mołdawii miała na celu zniwelowanie słabości wynikających z problematycznego położenia geopolitycznego. Głównym problemem były ambicje Rosji, która za wszelką cenę dążyła do utrzymania Mołdawii w swojej strefie wpływów. Jednym z elementów nacisku był (i w dalszym ciągu jest) status Naddniestrza, który Rosja wykorzystywała w celu zaspokojenia swoich ambicji geopolitycznych.

Na przestrzeni lat władze Mołdawii domagały się wycofania stacjonującego nielegalnie wojska rosyjskiego i amunicji, zmagazynowanej w Kobasnej, zarazem podkreślając płynące z tego zagrożenie dla bezpieczeństwa regionu. Rosja, od czasu ataku na Ukrainę, systematycznie kierowała groźby pod adresem Mołdawii. Jednym z argumentów miało być prześladowanie mniejszości rosyjskiej, zamieszkującej zbuntowany region (Ciobanu 2022a). Po 24 lutego 2022 r. prorosyjskie ugrupowania apelowały do władz o nieprzekazywanie i niedostępianie tranzytu materiałów wojskowych lub materiałów podwójnego przeznaczenia do Ukrainy. Naciski dotyczyły również braku potępienia rosyjskiej inwazji i braku poparcia dla zachodnich sankcji wobec Rosji. Powstał również projekt ustawy *O umocnienie neutralności Mołdawii*, który zawierał zakaz współpracy państwa z sojuszem wojskowym, ulokowania zagranicznych baz wojskowych na jej terytorium, zakaz tranzytu sprzętu wojskowego oraz przelotu obcych samolotów lub pocisków (Socor, 2022a).

Przywódca regionu, Wadim Krasnosielski wraz z lokalnymi elitami, wykazywał dość powściągliwą postawę wobec wojny w Ukrainie. Niemniej obecne neutralne stanowisko może ulec modyfikacji, jeśli wzięłoby się pod uwagę negatywne scenariusze zdobycia przez Rosję Odessy (Cenusa, 2022a). Po szeregu incydentów wobec infrastruktury krytycznej w regionie (ostrzelanie budynku tzw. Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwowego w Tyraspolu; zniszczenie instalacji telekomunikacyjnych w rejonie Grigoriopolu – zbombardowanie nadajnika radiowego we wsi Majak, eksplozje we wsi Parkany, ostrzał składu amunicji we wsi Kobasna oraz na lotnisku w Tyraspolu) w regionie wzmożyły się obawy przez bezpośrednią interwencją rosyjską z separatystycznego regionu (Ciobanu, 2022b; Remler, 2022), podsycane przez wypowiedzi rosyjskiego generała Rustama Minnekajewa, który mówił o okupowaniu przez Rosję południowej Ukrainy i możliwości zabezpieczenia „drogi” do separatystycznego regionu Naddniestrza (Wesłowski, 2022). Należy podkreślić, że stacjonujące tam siły, kontrolowane przez Rosję, liczą od 5 do 7 tys. osób, a wojsko rosyjskie – ok. 2 tys. żołnierzy, bez ciężkiego wyposażenia wojskowego i nie są w stanie zagrozić bezpieczeństwu (Pieńkowski, 2022b). Nie należy jednak zapominać, że wpływów Rosji nie należy mierzyć tylko liczbą wojsk. Państwo to wciąż może prowadzić działania o charakterze hybrydowym, wykorzystując w tym celu część społeczeństwa oraz prorosyjskich elit politycznych.

Biorąc pod uwagę obecną sytuację geopolityczną, Rosja jest aktorem nieprzewidywalnym. Jeżeli Mołdawia miałaby zachować swój neutralny status, to przede wszystkim powinna dążyć do uregulowania statusu Naddniestrza. To rozwiązanie wydaje się jednak celem nieosiągalnym. Z drugiej jednak strony, dalsze pogłębienie współpracy z Zachodem generuje negatywne reakcje Rosji. Mołdawia znalazła się w trudnej sytuacji, zatem działania, mające na celu utrzymanie i pogłębianie relacji z Zachodem, przy jednoczesnym nieprovokowaniu Rosji obecnie wydają się najbardziej optymalnym rozwiązaniem.

Współpraca z NATO i UE a status neutralności Mołdawii

Włączenie Republiki Mołdawii do programu Partnerstwa Wschodniego (jako części unijnej Europejskiej Polityki Sąsiedztwa, w maju 2009 r.), podpisanie układu stowarzyszeniowego UE–Mołdawia wraz z pogłębioną i kompleksową strefą wolnego handlu DCFTA (od 1 września 2014 r. układ był stosowany tymczasowo) oraz przyznanie statusu kraju kandydującego do UE – 23 czerwca 2022 r. na szczycie Rady Europejskiej – wskazuje na obranie przez państwo opcji proeuropejskiej. Z kolei z NATO Republika podpisała Indywidualny Plan Działań na rzecz Partnerstwa (Individual Partnership Action Plan, IPAP), który obejmuje lata 2022 i 2023. Wypracowane porozumienie w takiej formie zostało odziedziczone przez nowy, prozachodni i reformistyczny rząd (w wyborach parlamentarnych w lipcu

2021 r. wygrała partia PAS, Partia Działanie i Solidarność)³. Po szczycie w Madrycie w czerwcu 2022 r. NATO ogłosiło dodatkowe wsparcie w celu wzmocnienia bezpieczeństwa wewnętrznego i odporności cywilnej (Socor, 2022a). Wraz ze wzrostem presji ze strony Rosji, UE wspiera rząd Mołdawii w jego europejskich staraniach. Jednakże przystąpienie Mołdawii do UE stoi pod znakiem zapytania, mimo przeprowadzania wymaganych reform strukturalnych. Pierwszą kwestią jest oczywiście wojna tłcząca się u bram Republiki, drugą – problemy wynikające z braku integralności terytorialnej.

Ponadto, w zmienionym kontekście bezpieczeństwa na agendzie jest również członkostwo z NATO. Mołdawia, z powodu problemem integralności terytorialnej oraz jako sąsiad Ukrainy winna przededefiniować status neutralności. Neutralność nie powinna przeszkadzać w przedsięwzięciach zogniskowanych na tworzeniu narodowego systemu obronnego, przy wsparciu NATO. Wewnętrzne podziały polityczne jednak powodują, że konstruktywna debata na temat akcesji Mołdawii do NATO nie jest możliwa do przeprowadzenia. Ponad połowa społeczeństwa jest również przeciwko włączeniu państwa w struktury paktu (61% – dane z kwietnia 2022 roku). Wskazuje się na dwa podstawowe warunki, których spełnienie mogłoby spowodować w przyszłości zmianę obecnej narracji. Uwagę zwraca się na opcję nowelizacji przepisów ustawy zasadniczej, do czego wymagana byłaby większość w sejmie (67 głosów ze 101), przy akompaniamencie *otwartego dialogu narodowego i przejrzystości*. Do obiekcji społecznych należy dołączyć brak pomysłu na rozwiązanie konfliktu w Naddniestrzu. Zatem poza zmianami w konstytucji, należałoby doprowadzić do rozwiązania konfliktu. Jednak tego celu nie osiągnie się w trakcie trwania wojny pomiędzy Rosją i Ukrainą. Dodatkowo, ważnym elementem byłoby podjęcie działań reintegracyjnych regionu Naddniestrza, z włączeniem w regionie porządku prawnego Republiki. Byłoby to długi proces, obejmujący demokratyzację, dekryminalizację i demilitaryzację. Uwagę zwraca się na potencjalną możliwość budowy armii opartej na modelu euroatlantyckim. Finalnie akcesja do UE umożliwiłaby Mołdawii powołanie się na art. 422 Traktatu UE w zakresie wspólnej polityki bezpieczeństwa i obrony (Cenusa, 2022a; Traktat o Unii Europejskiej). Obecną sytuację Țăranu (2022) konkluduje następująco:

Status neutralności Republiki Mołdawii przyczynia się do utrzymania podziału społeczeństwa wzdłuż linii geopolitycznych, alienuje nas od Rumunii – członka NATO, pogłębiając tym samym podział tożsamościowy w większościowym społeczeństwie mołdawskim poprzez utrwalenie w zbiorowej świadomości dychotomii mołdawsko-rumuńskiej. Wszystkie te kwestie prowadzą do konieczności zainicjowania

³ Partia Działanie i Solidarność PAS zdobyła 63 z 101 mandatów. Blok Wyborczy Komunistów i Socjalistów BECS wraz z partią Socjalistów Igora Dodona, poprzedniego prezydenta, tworzą siły opozycyjne w parlamencie. Od tego czasu nowy rząd stale zmaga się z kryzysami, których główną przyczyną są działania Rosji. Zob. wyniki wyborów parlamentarnych 2021 r. (Election Guide).

w naszym społeczeństwie odpowiedzialnej debaty na temat zasadności dalszego rozszerzania statusu neutralności Republiki Mołdawii, wskazując skuteczniejsze rozwiązania, wzmacniające odporność tego statusu poprzez odwołanie się do międzynarodowych mechanizmów bezpieczeństwa zbiorowego.

Stanowisko Țărașanu wskazuje, z jednej strony, że badany status w pewnym sensie hamuje państwo przed obraniem prozachodniego kursu. Być może osłabienie Rosji w wyniku wyczerpującej kampanii jawi się jako okazja, którą państwo powinno wykorzystać i dążyć do pogłębienia współpracy z UE i NATO. Z drugiej strony, do odrzucenia statusu neutralności nie może dojść wbrew społeczeństwu. Warto przytoczyć wyniki badań Center for Insight in Survey Research z października i listopada 2022 r., z których wynika, że znaczna większość Mołdawian, ponad 62% (Center for Insight in Survey Research, 2022) uważa neutralność jako najbardziej adekwatną strategię, która może zapewnić państwu bezpieczeństwo.

Neutralność Mołdawii – wyzwania i zagrożenia

Istotnym elementem prowadzonej wojny hybrydowej na terytorium Republiki jest rosyjska propaganda, ataki cybernetyczne oraz działania wywrotowe, podsycanie niepokoju, destabilizacja, polegające m.in. na zbieraniu poparcia politycznego poprzez tzw. strategiczną korupcję. To wszystko może zmierzać do ponownego zapewnienie kontroli i wpływu Rosji w regionie (Rupert, 2022). Po wygranych wyborach w lipcu 2021 r. nowy rząd podjął działania naprawcze, rozpoczął reformy, m.in. wymiaru sprawiedliwości, oraz skupił się na walce z korupcją. Wyzwanie stanowi jednak kwestia wpływu prorosyjskich oligarchów na mołdawskie media. Kanałami rosyjskiej i oligarchicznej dezinformacji stały się Telegram i TikTok. Powstały też inne prorosyjskie platformy internetowe: Morar News i Morar Life, za pomocą których krytykują prezydentkę i rząd m.in. za brak odpowiednich działań w sferze rozmów z Rosją w sprawie dostaw energii (Wilson, 2022). Próby utrzymania Mołdawii w rosyjskiej strefie wpływów stanowią więc realne zagrożenie, z którym państwo to musi się uporać. Ponadto, sama idea neutralności jawi się jako ważny element wojny hybrydowej, Rosja bowiem przez wspieranie takiego statusu dąży do wyizolowania tego małego państwa na arenie międzynarodowej. W takim kontekście inwazja na Ukrainę mogłaby stanowić pretekst do realizacji aspiracji europejskich i w tym też kierunku zmierza obecny rząd.

Wkrótce po agresji rosyjskiej na Ukrainę prezydentka Maia Sandu oraz premierka Natalia Gavarilita potępiły działania Rosji. W maju 2022 r. Mołdawia została objęta unijnym programem cyberobrony, a UE otworzyła także Mołdawii dostęp do wywiadu satelitarnego w centrum satelitarnym SatCen (Wilson, 2022).

W ramach sankcji nałożonych przez Mołdawię na Rosję nie można nadawać rosyjskich wiadomości telewizyjnych, usunięte zostały rosyjskie talk-show, zakazano pokazywania w sferze publicznej wstążek św. Jerzego oraz znaków „V” i „Z”. Zablokowano również prorosyjskie strony internetowe (sputnik.md) (Wilson, 2022). Władze zadeklarowały także pomoc uchodźcom (Pieńkowski, 2022b). Pomoc UE w wysokości 40 mln euro w celu dostarczenia nieśmiercionośnego sprzętu do Mołdawii, szczególnie w ramach wzmocnienia wojskowej służby zdrowia i zdolności wojskowych grup inżynierskich, jak i zaoferowanie usług doradczych dla armii stanowi znaczne wsparcie.

Jednak, jak przyznaje imię Socor (2022a), Mołdawia potrzebuje sprzętu zdolnego odstraszyć potencjalną agresję. Unia wsparła Mołdawię, która uruchomiła mechanizm ochrony ludności, w wysokości 13 mln euro w zakresie pomocy dla uchodźców (Stosunki UE–Mołdawia, 2023). Dla władz centralnych i lokalnych ulokowanie i zabezpieczenie podstawowych potrzeb ludzi uciekających przed wojną (około 100 tys. ukraińskich uchodźców), bez pomocy zewnętrznej oraz zwykłych obywateli, była ogromnym przedsięwzięciem (Cenusa, 2022b). Zakres wsparcia Ukrainy przez Mołdawię, poza wsparciem dla uchodźców, sprowadza się do propozycji udostępnienia saperów, którzy wsparliby proces rozminowywania państwa po zakończeniu działań wojennych. Mołdawia nie podjęła się dostarczenia broni (Pieńkowski, 2022b). W odpowiedzi Rosja oskarżyła Mołdawię o sprzyjanie Ukrainie i nieprzestrzeganie statusu neutralności. Równocześnie Blok Wyborczy Komunistów i Socjalistów zaapelowały o zachowanie neutralności (Pieńkowski, 2022a). Czym jest więc status neutralności Mołdawii dla Rosji i dlaczego można tę politykę uznać za element wojny hybrydowej?

Status neutralności w zasadzie odwoływał się do niepodpisywania przez Mołdawię porozumień o charakterze polityczno-wojskowym, nieakceptowanym przez Rosję. *De facto* oznacza to, że Mołdawia nie ma możliwości czerpania korzyści poprzez umocowanie swojego bezpieczeństwa przy boku silniejszego państwa lub organizacji (Țăran, 2022). Dla Rosji trwały status neutralności nie pozwala Mołdawii na zjednoczenie z Rumunią, co również przekłada się na niemożność aneksji Mołdawii w struktury euroatlantyckie i europejskie (Socor, 2022b). Sytuacja gospodarcza jak i społeczna (Țăran, 2022) wskazują, że państwo potrzebuje wsparcia w zakresie wzmocnienia bezpieczeństwa, a to byłoby w stanie zapewnić sobie przy pomocy państw zachodnich i organizacji międzynarodowych. Przez lata zapisany w konstytucji status neutralności powodował, że Republika nie podejmowała większej współpracy w zakresie bezpieczeństwa z NATO (Socor, 2022a). Zatem neutralność sama w sobie nie zabezpieczy państwa przed zagrożeniami ani o charakterze militarnym, ani hybrydowym (Socor, 2022a). Unia Europejska może zagwarantować długoterminowe wsparcie dla zabezpieczenia pozycji Mołdawii i wzmocnienia jej instytucji wewnętrznych i taki kierunek został obrany przez obecny rząd. Niemniej formalna zmiana statusu neutralności wiązałaby się z dwoma kluczowymi problemami.

Po pierwsze, zgodnie z art. 41 Konstytucji Mołdawii:

Postanowienia dotyczące suwerennego, niepodległego i jednolitego charakteru państwa, jak również wieczystej neutralności państwa mogą być zmienione jedynie za zgodą udzieloną w referendum, głosami większości obywateli wpisanych na listy wyborcze (Konstytucja..., 2014).

Problem jednak w tym, że w przypadku Mołdawii, państwa zamieszkałego przez „wiele narodów” i podzielonego politycznie, sama neutralność stała się opcją najbardziej preferowaną przez społeczeństwo. Jako dowód posłużyć mogą wspomniane już badania Public Opinion Survey: Residents of Moldova z października i listopada 2022 r., z których wynika znaczne poparcie dla neutralności, które może w sposób najbardziej skuteczny zapewnić państwu przetrwanie (Center for Insight in Survey Research, 2022). Na gwarancje bezpieczeństwa udzielone ze strony UE i NATO oddano po 10% głosów, na tzw. opcję rumuńską i rosyjską po 4% (Center for Insight in Survey Research, 2022). Należy też wspomnieć o antyrządowych protestach, które miały miejsce również w Gagauzji, a które spowodowane były coraz wyższymi cenami energii i żywności. Poza kwestiami społecznymi i gospodarczymi, wśród zamieszkującej Autonomię Gagauską mniejszości tureckojęzycznej, widoczne jest prorosyjskie nastawienie (Całus, 2022). Silnie zorientowana na „rosyjski mir”, mniejszość gagauska widzi w Rosji ochronę przed większością kulturą rumuńską w Mołdawii (Hedenskog, 2022). Należałoby więc zadać pytanie, czy możliwość odrzucenia neutralności (mimo deklarowanego poparcia społecznego dla tej strategii) w zaistniałej sytuacji geopolitycznej jest rozwiązaniem optymalnym i co najważniejsze, czy w ogóle możliwym?

Po drugie, sama próba wprowadzenia zmian konstytucyjnych z pewnością została by zauważona przez Rosję, co wiązałoby się z intensyfikacją działań o charakterze hybrydowym na rzecz zdestabilizowania sytuacji wewnętrznej w państwie. Należy też pamiętać o istniejących podziałach politycznych i społecznych, które mogą zostać wykorzystane przez FR. Działania, mające na celu zwalczanie kremlowskiej propagandy mogą przynieść spodziewane rezultaty, jednak jest to proces długotrwały i przekonanie niezdecydowanej części społeczeństwa do obrania opcji prozachodniej jest wyzwaniem dla obecnych elit rządzących.

Inwazja Rosji na Ukrainę stanowi bezpośrednie zagrożenie dla bezpieczeństwa Republiki Mołdawii. Mołdawskie władze podkreślają, że neutralność nie pozbawia danego kraju prawa do obrony oraz wzmocnienia swoich sił zbrojnych. Innym rozwiązaniem jest przystąpienie do NATO i „odrzucenie” krępującego statusu. Rozważane są też pozostałe opcje, m.in. unii z Rumunią. Ciobanu (2022a) jednak podkreśla, że wybuch wojny zastał Mołdawię nieprzygotowaną, z „bandą rosyjskich agentów wpływu, z anachroniczną mentalnością” (Ciobanu, 2022a). Szef wywiadu mołdawskiego Służby Informacji i Bezpieczeństwa

Alexandru Musteata stwierdził, że ryzyko ataku Rosji na Mołdawię jest realne. Istotne, z punktu widzenia bezpieczeństwa państwa i przeciwdziałania zagrożeniom, jest wypracowanie aktu prawnego, który regulowałby prowadzenie działalności kontrwywiadowczej i wywiadu zewnętrznego (Cojocar, 2022). Nowych rozwiązań wymaga też strategia obronna państwa. Najnowsza wersja została zatwierdzona przez Parlament w lipcu 2018 r. Doktryna wojskowa sięga połowy lat 90. XX w. Obecnie władze kontynuują linię polityczną w zakresie strategii obronno-militarnych swoich poprzedników, jednak zwraca się uwagę, że część zapisów z 2018 r. nie zawiera kwestii dotyczących odporności państwa (Cenusa, 2022b). Reformy wewnętrzne w Mołdawii i wojna w Ukrainie są zatem ściśle ze sobą powiązane, a europejska pomoc w ich rozwiązaniu również będzie ściśle powiązana i wzajemnie się wzmocniała (Wilson, 2022). Mołdawia obawia się, że stanie się celem kolejnej agresji rosyjskiej, zaś najbardziej zagrożony jest sektor energetyczny. Musteata podkreślił, że odczuwalna jest też prowadzona na terytorium państwa działalność o charakterze hybrydowym, w tym wpływanie na społeczeństwo poprzez różne środki i narzędzia informacyjne, po wpływie w strukturach społeczno-politycznych (Sava, 2022).

Konkluzje

Martin Butuc, szef Sekcji Studiów Strategicznych Bezpieczeństwa i Obrony w Agencji Nauki i Pamięci Wojskowej, podkreśla istnienie wielu interpretacji (czy też wymiarów) neutralności zarówno na poziomie krajowym, jak i międzynarodowym. Istotne wydają się nie normy czy podpisane między państwami porozumienia, a ich położenie geopolityczne, zdolności do narzucania swoich interesów i zapewnienia bezpiecznych granic. Państwo neutralne powinno podejmować wysiłki na rzecz przynajmniej poprawnych stosunków z innymi krajami. Ponadto, neutralność musi zostać zbudowana na bazie prowadzenia zbilansowanej polityki wewnętrznej, przy jednoczesnej zgodzie społeczeństwa. Jedynie w takiej sytuacji Mołdawia będzie w stanie prowadzić konsekwentną politykę zagraniczną, która stanowi warunek wykorzystania neutralności jako narzędzia polityki bezpieczeństwa państwa (komponent pozytywny neutralności). Ważne wydaje się również zapewnienie państwu odpowiednich zdolności obronnych (wymiar negatywny neutralności). Przy ograniczonych zasobach, neutralność zdaje się trudnym i kosztownym statusem (Țăranu, 2022). Kluczowe są także gwarancje społeczności międzynarodowej, których Mołdawii odmawia się od początku ogłoszenia neutralności. Co więcej, przez lata mołdawskie władze podkreślały, iż trwała neutralność jest zgodna z procesami integracji europejskiej, ponieważ ta ostatnia nie obejmuje wymiaru obronnego czy militarnego. Działania Rosji w Ukrainie świadczą jednak o tym, że nie tylko integracja polityczna i militarna jest przez Kreml

postrzegana jako zagrożenie, ale także współpraca gospodarcza. W takiej sytuacji, Mołdawia, chcąc utrzymać swój neutralny status, powinna przede wszystkim bazować na „komponencie pozytywnym” neutralności i starać się uzyskać gwarancje od najważniejszych aktorów w regionie, potencjalnie wliczając w to Rosję, po zakończeniu działań wojennych.

Jeżeli Mołdawia zdecyduje się na pogłębioną współpracę z NATO i EU, to musi liczyć się ze wzmocnionymi działaniami Rosji, która wciąż dysponuje odpowiednimi instrumentami do wywierania nacisku politycznego i ekonomicznego. Nieuregulowany status Naddniestrza, uzależnienie Mołdawii od importu gazu z Rosji i wreszcie wewnętrzne podziały socjopolityczne w kraju mogą służyć jako skuteczne narzędzia wywierania wpływu. Jeśli rozpatrywane byłoby odrzucenie neutralności, społeczeństwo musiałoby poprzeć taką decyzję w referendum. Jednak, biorąc pod uwagę fakt, że znaczna większość Mołdawian postrzega neutralność przez pryzmat gwaranta bezpieczeństwa państwa, wydaje się jednak opcją mało prawdopodobną.

Reasumując, Mołdawia jest w trudnej sytuacji geopolitycznej. Z jednej strony, agresywne działania Rosji na Ukrainie wymuszają na elitach politycznych poszukiwanie alternatyw i poddają pod wątpliwość status neutralny tego małego państwa. Z drugiej strony, odrzucenie neutralności, strategii popieranej przez znaczną część społeczeństwa, obecnie wydaje się nieuzasadnione. Zdaniem autorów, Mołdawia powinna przyjąć stanowisko „strategicznej cierpliwości”, które wiąże się z odłożeniem decyzji na temat ewentualnej rewizji statusu neutralności do czasu ustabilizowania sytuacji międzynarodowej. Odrzucenie neutralności winno być wynikiem społeczno-politycznego konsensusu. Polityka zagraniczna i bezpieczeństwa państwa, niezależnie od tego, czy będzie budowana wokół idei neutralności, czy też koncepcji pogłębionej współpracy z Zachodem (czy też obu opcji), powinna być oparta na stabilności wewnętrznej. Władze Mołdawii powinny przede wszystkim dążyć do wzmacniania porządku instytucjonalno-prawnego w państwie i łączenia, a nie dzielenia społeczeństwa.

Bibliografia

- Agius, C., Devine, K. 2011. Neutrality: A Really Dead Concept? A Reprise. *Cooperation and Conflict* 46(3), s. 265–284, <http://www.jstor.org/stable/45084643> (dostęp 17.05.2023). <https://doi.org/10.1177/0010836711416955>
- Andrzejewska, M. 2022. Mołdawia musi zapełnić magazyny, żeby nie zostać bez gazu na zimę. *Biznes Alert*, 4.08., <https://biznesalert.pl/gazprom-gaz-rezerwy-gazu-moldawia/> (dostęp 17.05.2023).
- Browning, Ch. 2007. Branding Nordicity: Models Identity and the Decline of Exceptionalism. *Cooperation and Conflict: Journal of the Nordic International Studies Association* 42(1), s. 27–51. <https://doi.org/10.1177/0010836707073475>

- Brzozowski, A. 2022. Moldova applies for fast-track EU membership, joining Ukraine and Georgia. *Euractiv*, 4.08., <https://www.euractiv.com/section/europe-s-east/news/moldova-applies-for-fast-track-eu-membership-joining-ukraine-and-georgia/> (dostęp 14.02.2023).
- Busch, C. 2022. War in Ukraine: Moldova to face severe economic shock. *German Economic Team*, March–April, <https://www.german-economic-team.com/en/newsletter/war-in-ukraine-moldova-to-face-severe-economic-shock/> (dostęp 20.01.2023).
- Călugăreanu, V., Scherle, D.A. 2022. Republika Mołdawii: groźby Rosji i „przyjaciele Putina”. *Deutsche Welle*, 29.09., <https://p.dw.com/p/4HVxn> (dostęp 20.01.2023).
- Całus, K. 2022. Separatyzm i gaz: rosyjskie próby destabilizacji Mołdawii. *Komentarze OSW* 468, 23.08., https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/Komentarz_OSW_468.pdf (dostęp 20.01.2023).
- Całus, K., Łoskot-Strachota, A. 2022. Mołdawia dywersyfikuje źródła importu gazu. *Analizy OSW*, 12.08., <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2022-12-08/moldawia-dywersyfikuje-zrodla-importu-gazu> (dostęp 20.01.2023).
- Center for Insight in Survey Research. 2022. *Public Opinion Survey: Residents of Moldova*. October–November, https://www.iri.org/wp-content/uploads/2022/12/Moldova-Poll_Public-Release.pdf (dostęp 20.01.2023).
- Cenușa, D. 2022a. Moldova’s neutrality dilemma. *International Politics and Society*, 31.05., <https://www.ips-journal.eu/topics/foreign-and-security-policy/moldovas-neutrality-dilemma-5967/> (dostęp 10.12.2022).
- Cenușa, D. 2022b. Regional insecurity and the search for resilience for Moldova – based on EU or NATO assistance? *IPN Press Agency*, 17.05., https://www.ipn.md/en/regional-insecurity-and-the-search-for-resilience-for-moldova-based-7978_1089801.html (dostęp 10.12.2022).
- Ciobanu, V. 2022a. Are dreptul Republica Moldova să se apere? *Deutsche Welle*, 8.09., <https://www.dw.com/ro/are%20dreptul%20republica%20moldova%20s%C4%83%20se%20apere/a%2063056235> (dostęp 10.12.2022).
- Ciobanu, V. 2022b. Rosja kieruje wzrok na Mołdawię. *Deutsche Welle*, 28.04., <https://www.dw.com/pl/vitalie-ciobanu-rosja-kieruje-wzrok-na-mo%20C5%82dawi%C4%99/a-61627217> (dostęp 22.02.2023).
- Ciobanu, V. 2022c. Republica Moldova – spre o „neutralitate” înarmată. *Deutsche Welle*, 3.10., <https://www.dw.com/ro/republica-moldova-spre-o-neutralitate-%C3%AEenarmat%C4%83/a-63320958> (dostęp 10.12.2022).
- Cojocaru, S. 2022. Alexandru Musteața despre necesitatea reformelor și consolidării SIS: Vrem și trebuie să fim un serviciu care servește intereselor democratice ale R. Moldova. *TV Moldova*, 20.12., <https://tvrmoldova.md/article/e0e8166966cd88f6/alexandru-musteata-despre-necesitatea-reformelor-si-consolidarii-sis-vrem-si-trebuie-sa-fim-un-serviciu-care-serveste-intereselor-democratice-ale-r-moldova.html> (dostęp 20.12.2022).
- Election Guide. *Democracy Assistance and Election News, Republic of Moldova*. <https://www.electionguide.org/elections/id/3739/> (dostęp 22.02.2023).
- Elman, M.F. 1995. The Foreign Policies of Small States: Challenging Neorealism in its own Backyard. *British Journal of Political Science* 25(2), s. 171–217, <http://www.jstor.org/stable/194084?origin=JSTOR-pdf> (dostęp 17.05.2024). <https://doi.org/10.1017/S0007123400007146>

- Erizanu, P. 2022. People can't afford milk': Moldovans weigh political future as Ukraine war hits economy. *The Guardian*, 12.12., <https://www.theguardian.com/world/2022/dec/12/moldova-inflation-economy-energy-russia-invasion-ukraine> (dostęp 2.01.2023).
- Hedenskog, J. 2022. How the EU Can Reduce Russia's Exploitation of Moldova's Vulnerabilities. *Sceeus Report* 6, <https://www.ui.se/globalassets/ui.se-eng/publications/sceeus/how-the-eu-can-reduce-russias-exploitation-of-moldovas-vulnerabilities1.pdf> (dostęp 27.12.2022).
- Herbut, M., Kunert-Milcarz, R. 2022. Neutralność Mołdawii: uwarunkowania wewnętrzne i międzynarodowe. *Studia Politicae Universitatis Silesiensis* 28, s. 77–101. <https://doi.org/10.31261/SPUS.2020.28.04>
- Kangas, A. 2011. Beyond Russophobia: A Practice-based Interpretation of Finnish-Russian/Soviet Relation. *Cooperation and Conflict* 46(1), s. 40–59, <https://www.jstor.org/stable/45084627> (dostęp 17.05.2024). <https://doi.org/10.1177/0010836710396776>
- Karsh, E. 1988. *Neutrality and Small States*. London and New York: Routledge.
- Katzenstein, P. 1985. *Small States in World Markets: Industrial Policy in Europe*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Kirby, P. 2023. Biden hails 'rock solid' NATO as Putin blames West for Russia's war. *BBC News*, 22.02., <https://www.bbc.com/news/world-europe-64715646> (dostęp 22.02.2023).
- Konstytucja Republiki Mołdawii, Constituția Republicii Moldova. 2014. Tłum. B. Zdaniuk. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2017/06/Moldawia_pol_01014.pdf (dostęp 29.10.2022).
- Między Rosją a Zachodem. Wojna uderza w Mołdawię. *Forsal*, 11.05., <https://forsal.pl/swiat/artykuly/8414737,moldawia-wojna-na-ukrainie-rosja-naddniestrze-uzaleznienie-od-gazu.html> (dostęp 22.02.2023).
- Minzarari, D. 2022. Neutrality With No Guarantees: The Evolution of Moldova's Defense and Security Policies. *Black Sea Battleground Series*. The Jamestown Foundation, 1 April, <https://jamestown.org/program/neutrality-with-no-guarantees-the-evolution-of-moldovas-defense-and-security/> (dostęp 22.02.2023).
- Niemi, J.R. 2014. *The Ideological Cold War, The Politics of Neutrality in Austria and Finland*. New York: Routledge.
- North Atlantic Treaty Organization, Relations with the Republic of Moldova, NATO-OTAN, http://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_49727.htm (dostęp 15.02.2023).
- Pieńkowski, J. 2022a. Mołdawia wobec rosyjskiej inwazji na Ukrainę. *Komentarz PISM* 23, 1.03., <https://www.pism.pl/publikacje/moldawia-wobec-rosyjskiej-inwazji-na-ukraine> (dostęp 10.12.2022).
- Pieńkowski, J. 2022b. Ostrożna postawa Mołdawii i separatystycznego Naddniestrza wobec rosyjskiej inwazji na Ukrainę. *Biuletyn PISM* 80(2499), <https://www.pism.pl/bpublikacje/ostrozna-postawa-moldawii-i-separatystycznego-naddniestrza-wobec-rosyjskiej-inwazji-na-ukraine> (dostęp 10.12.2022).
- Rada UE. 2022. *Komunikat prasowy z 18 lipca 2022, Mołdawskie produkty rolne: Rada przyjmuje środki tymczasowej liberalizacji handlu*, <https://www.consilium.europa.eu/pl/press/press-releases/2022/07/18/moldovan-agricultural-products-council-adopts-temporary-trade-liberalisation-measures/> (dostęp 22.02.2023).

- Remler, P. 2022. Transnistria, Moldova, and Russia's War in Ukraine. *Carnegie Endowment for International Peace*, 2.08., <https://carnegieendowment.org/2022/08/02/transnistria-moldova-and-russia-s-war-in-ukraine-pub-87609> (dostęp 22.02.2023).
- Rupert, J. 2022. In Moldova, Russia Wages Another Hybrid War. *The U.S. Institute of Peace*, 3.11., <https://www.usip.org/publications/2022/11/moldova-russia-wages-another-hybrid-war> (dostęp 20.01.2023).
- Sava, C. 2022. Directorul SIS, Alexandru Musteața: Federația Rusă nu are nevoie de un război convențional în R. Moldova. Are foarte mulți agenți de influență, pe care noi, în mare parte, îi cunoaștem. *TVR Moldova*, 14.12., <https://tvrmdoia.md/article/df3d7a2cb3773833/directorul-sis-alexandru-musteaata-federatia-rusa-nu-are-nevoie-de-un-razboi-conventional-in-r-moldova-are-foarte-multi-agenti-de-influenta-pe-care-noi-in-mare-parte-ii-cunoastem.html> (dostęp 20.12.2022).
- Socor, V. 2022a. Moldova's Bizarre Neutrality: No Obstacle to Western Security Assistance (Part One). *Eurasia Daily Monitor* 19(123), <https://jamestown.org/program/moldovas-bizarre-neutrality-no-impediment-to-western-security-assistance-part-one/> (dostęp 10.12.2022).
- Socor, V. 2022b. Moldova's Bizarre Neutrality: No Obstacle to Western Security Assistance (Part Two). *Eurasia Daily Monitor* 19(124), <https://jamestown.org/program/moldovas-bizarre-neutrality-no-impediment-to-western-security-assistance-part-two/> (dostęp 10.12.2022).
- Stosunki UE–Mołdawia. 2023, <https://www.consilium.europa.eu/pl/policies/eastern-partnership/moldova/> (dostęp 22.02.2023).
- Țăran, A. 2022. Republica Moldova sub povara statutului de neutralitate. *Agencia de presă IPN*, 15.07., https://www.ipn.md/ro/republica-moldova-sub-povara-statutului-de-neutralitate-op-ed-7978_1091067.html (dostęp 10.12.2022).
- Traktat o Unii Europejskiej – tekst skonsolidowany uwzględniający zmiany wprowadzone Traktatem z Lizbony, Dz.U.2004.90.864/30.
- Wesolowsky, T. 2022, Amid Rising Russian Threat, Moldova Mulls Scrapping Neutrality. *Radio Free Europe/ Radio Libert*, 25.05., <https://www.rferl.org/a/moldova-russian-threat-neutrality-invasion-ukraine/31868367.html> (dostęp 10.12.2022).
- Wilson, A. 2022. Cold winter: How the EU can help Moldova survive Russian pressure and protect its democracy. *The European Council on Foreign Relations (ECFR) Policy Brief*, 15.11., <https://ecfr.eu/publication/cold-winter-how-the-eu-can-help-moldova-survive-russian-pressure-and-protect-its-democracy/> (dostęp 20.01.2023).

EASTERN REVIEW 2023, T. 12(1)

Natalia Zajązkowska

 <https://orcid.org/0000-0002-9946-3376>

Uniwersytet Łódzki

Wydział Studiów Międzynarodowych i Politologicznych

e-mail: natalia.zajazkowska@uni.lodz.pl

Myśl społeczno-polityczna i aktywizm Bhimrao Ramji Ambedkara

Streszczenie. Celem artykułu jest analiza dorobku politycznego Ambedkara i jego roli w kształtowaniu systemu politycznego Indii na przełomie lat 50. i 60. XX w. Jest to studium filozofii politycznej na podstawie licznych publikacji, jakie po sobie pozostawił, a także przegląd reformatorskich idei i postulatów społeczno-politycznych, które konsekwentnie głosił w ciągu swojego życia. Ważne miejsce w niniejszym artykule zajmuje działalność Ambedkara na rzecz osób wykluczonych i dyskryminowanych ze względu na przynależność kastową (*jāti*).

Słowa kluczowe: Polityka, Indie, filozofia polityczna, Ambedkar, dality, dyskryminacja.

Socio-political thought and activism of Bhimrao Ramji Ambedkar

Abstract. The purpose of this article is to analyse the political achievements of Ambedkar and his role in shaping India's political system in the late 1950s and 1960s. It examines his political philosophy based on the numerous publications he left behind and

provides an overview of the reformist ideas and socio-political demands he consistently advocated throughout his life. Special attention is given to Ambedkar's efforts on behalf of those excluded and discriminated against based on caste (*jāti*).

Keywords: India, politics, political philosophy, Ambedkar, dalit, caste, discrimination.

Wprowadzenie

Bhimrao Ramji Ambedkar¹, powszechnie znany jako dr Ambedkar, to postać ciesząca się wysoką estymą w społeczeństwie indyjskim, autorytet, którego popularność nie maleje pomimo upływu czasu oraz zmian kursu polityki historycznej Indii (Pol, 2020). Urodził się w miasteczku Mhow (od 2003 r. Dr. Ambedkar Nagar) w 1891 r. jako czternaste dziecko. Jego rodzina od pokoleń związana była z armią brytyjską – zarówno dziadek Maloji Sakpal, jak i ojciec Subhedar Ramji Sakpal służyli w armii brytyjskiej (Phonsa, 2020). Jednak związki z armią nie ułatwiły zdobycia wykształcenia młodemu Ambedkarowi i jego rodzeństwu. Ich rodzina należała do społeczności *mahār* (Shahare, 1986: 2), co wiązało się z niskim statusem społecznym. Wywodzący się z objętego społecznym odium środowiska niedotykalnych, Ambedkar i jego rodzeństwo padali ofiarą dotkliwej dyskryminacji, odmawiano im podstawowych usług w miejscach publicznych, a nauczyciele stronili od kontaktów z nimi (Keer, 1954: 12–14). Mimo to Bhimrao zdołał zdobyć nie tylko wykształcenie podstawowe, ale także wyższe w dziedzinie ekonomii i prawa². W 1918 r. objął stanowisko profesora w Sydenham College of Commerce and Economics w Mumbaju, gdzie również padł ofiarą dyskryminacji, tym razem ze strony akademików i studentów (Keer, 1954: 39). Choć jego kariera obejmowała dyscypliny, takie jak prawo, polityka i dziennikarstwo³, przeszedł do historii przede wszystkim jako reformator i gorliwy działacz społeczny. Agnieszka Kuczkiwicz-Fraś (2017) nazywa go „wzorcem ideowym dla nieuprzywilejowanych społecznie mas, zarówno tych, którzy przyjęli buddyzm, jak

¹ W niniejszym artykule imiona i nazwiska polityków oraz nazwy organizacji autorka pozostawiła w zapisie, w jakim pojawiają się one w anglojęzycznych mediach indyjskich. Nazwy geograficzne podane są zgodnie z wytycznymi Komisji Standaryzacji Nazw Geograficznych poza Granicami Rzeczypospolitej Polskiej. Terminy pochodzące z języków indyjskich zostały zaznaczone w tekście kursywą i zapisane zgodnie z zasadami międzynarodowej transkrypcji naukowej (Stasik, 2009: 13–18).

² Na granty naukowe na Uniwersytecie Columbia w Stanach Zjednoczonych oraz London School of Economics Ambedkar mógł liczyć dzięki pomocy Maharadży Barody Śri Sayajirao Gakwada (Keer, 1954: 26–28).

³ Wśród redagowanych przez niego periodyków warto wymienić choćby *Mook Nayak* (ang. *Leader of the Voiceless*; wydawany od 1920 r.) oraz *Prabuddh Bharat* (ang. *Enlightened India*; wydawany od 1956 r.).

i tych, którzy pozostają w strukturze podzielonego społeczeństwa hinduskiego”, a jego biograf Dhananjay Keer (1954: 9) „malowniczą postacią w historii Hindustanu”. Większość swojej kariery zawodowej poświęcił próbom wyeliminowania problemu niedotykalności i dyskryminacji warnowo-kastowej. Walczył o prawa osób uciśnionych i zepchniętych na społeczny margines. Do dziś pamiętany jest jako jeden z twórców indyjskiej konstytucji. Christopher Queen (1996: 63) opisuje go jako „przywódcę niedotykalnych, który zdobył imponujące wykształcenie na Zachodzie, zapoczątkował ruch na rzecz praw obywatelskich dalitów, powołał do życia gazety, organizacje pomocowe, szkoły wyższe i partie polityczne [...] i poprowadził miliony w stronę odrodzonego buddyzmu”.

Ambedkar jako pierwszy w niepodległych Indiach piastował urząd ministra sprawiedliwości (*Minister of Law*) w rządzie Jawaharlala Nehru (Kuczkiewicz-Fraś, 2017). Wśród jego zwolenników przyjęło się pozdrowienie: Niech żyje Bhim (*Jay Bhīm*). Jego przydomek *Bābā Sāheb* oznacza dosłownie Pana Ojca. Ten honorifikator do dziś jest powszechnie stosowany w stosunku do jego osoby. W Indiach imię Bhimrao Ambedkara noszą nie tylko ulice, stacje kolejowe, parki, stadiony czy szpitale, ale także wioski, miasta i ich dzielnice (np. Ambedkar Nagar district w Uttar Pradeś), a nawet partie polityczne, lotniska i biblioteki (*Lista rzeczy...*, 2018) (np. Dr. B.R. Ambedkar Central Library⁴). Co roku 14 kwietnia odbywają się w Indiach masowe uroczystości upamiętniające Ambedkara (*Bhīm Jayanti*) (Sharma, 2021). Dzień ten stał się ogólnindyjskim Dniem Równości, publicznym świętem i dniem wolnym od pracy (Office Memorandum, 2021). W 2021 r. obchodzono w Indiach 130. rocznicę jego urodzin.

Uwagi wstępne i terminologiczne

Niniejszy artykuł jest próbą przybliżenia postaci Ambedkara. Jest zaledwie dotknięciem tematu i w żaden sposób nie wyczerpuje myśli społeczno-politycznej i wielowątkowego życiorysu swojego bohatera. Stanowi studium wybranych jego dokonań, punkt wyjścia do dalszych poszukiwań i rozważań nad jego rolą jako przywódcy politycznego i społecznego reformatora we współczesnych Indiach. Jego refleksje na temat filozofii polityki i sprawiedliwości społecznej pozostają aktualne i nie przestają inspirować następnych pokoleń. Stanowią też cenny wkład w studia nad pracą społeczną (Sinha, 2016).

Celem artykułu jest odpowiedź na następujące pytania badawcze. Jaką rolę odegrał B.R. Ambedkar w kształtowaniu indyjskiej polityki na przełomie lat 50.

⁴ To właśnie w tej bibliotece przy Uniwersytecie Jawaharlala Nehru w Nowym Delhi autorka artykułu odbyła swoją pierwszą kwerendę w 2019 r. w ramach programu PROM (004/W/PROM, Narodowa Agencja Wymiany Akademickiej) i zainteresowała się bliżej postacią Ambedkara.

i 60. XX w.? Na czym polegała jego reformatorska działalność społeczna? Na jakich wątkach koncentrował się w swojej filozofii politycznej? Jakie państwo postulował i jak odnosił się do obywatelskości, władzy oraz roli tradycji i religii w życiu publicznym?

Na potrzeby niniejszego artykułu autorka zdecydowała się używać polskiej nazwy partii Bharatiya Janata Party – Indyjska Partia Ludowa. Zamiast popularnego na Zachodzie pojęcia „kasta” autorka artykułu konsekwentnie używa pochodzącego z języków indyjskich terminu *jāti*⁵. W pracy można również odnaleźć wiele terminów opisujących osoby wykluczone z czterostopniowego systemu warnowego, które przez wieki były poddawane systematycznej dyskryminacji na subkontynencie indyjskim. Jednym z nich jest termin *dalit*, wywodzący się z sanskryckiego rdzenia ‘dal’, który oznacza „łamać, rozbijać, rozłupywać, miażdżyć, mielić” (‘dal’, Sanskrit Dictionary). Ambedkar zaproponował dosłowne tłumaczenie wyrazu *dalit* na język angielski, które brzmiało *broken man* (Webster, 1999: 11). Zgodnie ze współczesną definicją termin ten oznacza osobę uciemżoną, uciskaną i gnębioną⁶. Używany jest w stosunku do tych, których „ortodoksja hinduska spycha na samo dno hierarchii społecznej” (Browarczyk, 2019: 80). W odróżnieniu od pozostałych termin ten został wybrany przez samych dalitów (Zelliot, 2013: 11). Do dziś jest on elementem tożsamościowym, służącym dalitom do samookreślenia się. Został także użyty przez liderów ruchu w walce o sprawiedliwość i równość społeczną. Jako pierwszy posłużył się nim J. Phule (Keer, 1974)⁷, a następnie został on rozpowszechniony przez Ambedkara (Browarczyk, 2019: 81). W przeszłości dalicy określani byli mianem niedotykalnych⁸ (*achūt*), z kolei Gandhi nazywał ich dziećmi bożymi (*harijan*) (Browarczyk, 2019: 85–87). Współcześnie terminy te uważa się za anachroniczne i niepoprawne politycznie.

⁵ Dosłownie urodzenie, plemię; rodzima sanskrycka nazwa odnosząca się do systemu stratyfikacji społecznej w Indiach. Na Zachodzie częściej określana kolonialnym, nie do końca poprawnym mianem kasta (por. *casta*) oznaczającym w języku portugalskim szczepek, klan albo ród (Basham, 1973: 188).

⁶ Do tradycyjnych zawodów wykonywanych przez dalitów należały: garbarz skór, rzeźnik, zbieracz odpadów, grabarz czy zamiatacz ulic.

⁷ Indyjski antykastowy działacz społeczny, myśliciel i pisarz z Maharasztry. Jego działalność koncentrowała się na eliminacji problemu niedotykalności i systemu warnowo-kastowego oraz stworzenia podwalin dla edukacji kobiet i innych dyskryminowanych mniejszości. Założywszy pierwszą szkołę dla dziewcząt w 1848 r. w Punie, Phule i jego żona Savitribai stali się pionierami edukacji kobiet w Indiach.

⁸ Chociaż niedotykalność została konstytucyjnie zniesiona w 1950 r., ucisk i dyskryminacja ze względu na kastę nadal trwa w Indiach. Według danych rządowych z 2019 r. przestępstwa przeciwko dalitom wzrosły o 7%. Więcej informacji na ten temat można znaleźć w raportach Human Rights Watch (2014a; 2014b; 2021).

Filozofia polityczna Ambedkara

Jeśli zapytacie mnie, moim ideałem byłoby społeczeństwo oparte na wolności, równości i braterstwie. Idealne społeczeństwo powinno być mobilne i pełne kanałów przekazywania zmiany zachodzącej w jednej do pozostałych jego części⁹

Bhimrao Ramji Ambedkar

Na podstawie analizy dzieł i treści wystąpień Ambedkara (2008) można dojść do wniosku, że pytania, które zadawał sobie jako filozof polityki można sprowadzić do rozważań nad definicją człowieka i obywatela, rolą tradycji i religii w życiu publicznym oraz władzy i jej granic. Ambedkar zastanawiał się nad formami współpracy międzyludzkiej w społeczeństwach, w których występują różne poziomy nierówności oparte nie tylko na wyzysku, ale także na złożonych metodach opresji. Próbował odpowiedzieć na pytanie, jak poradzić sobie z grupą, która rości sobie prawo do realizacji własnych interesów, ignorując cudze. Z pytań tych wyłaniają się zagadnienia centralne dla polityki, takie jak władza, reprezentacja, legitymizacja, obywatel, demokracja, sprawiedliwość, wolność czy równość. Kontekstem społecznym były dla Ambedkara Indie w kolonialnej i postkolonialnej formie. Zajmował się zjawiskami, takimi jak niedotykalność, dekolonizacja czy pluralizm tożsamości. Ambedkar był także aktywnym członkiem indyjskiego ruchu narodowego, a jego hasła, takie jak wolność, równość i reprezentacja, były przez niego żywo dyskutowane (Karunyakara, 2021). Jednocześnie należy podkreślić, że choć nie angażował się w systematyczne uprawianie filozofii politycznej, to jego publikacje pełne są jej śladów. Pojęcia, które stosował i relacje, które proponował, wykazywały niezwykłą konsekwencję i spójność. Choć dzielił wiele idei z myślicielami antykolonialnymi, istnieją także kwestie, które istotnie go od nich odróżniają (Rodrigues, 2017: 103).

Podobnie jak wielu innych antykastowych¹⁰ myślicieli i aktywistów, takich jak J. Phule¹¹ czy I. Thass¹², Ambedkar uważał, że ważne jest ponowne otwarcie kwestii interpretacji świętych tekstów i co za tym idzie, stosunków społecznych.

⁹ Oryginalny cytat: „If you ask me, my ideal would be the society based on liberty, equality and fraternity. An ideal society should be mobile and full of channels of conveying a change taking place in one part to other parts” (Ambedkar, 2008).

¹⁰ Obrońcy grup uciskanych nazywanych także *dalit-bahujan*, dosłownie wieloludzie.

¹¹ Patrz przyp. 18.

¹² Wybitny tamilski działacz antykastowy i praktyk medycyny Siddha. Walczył z dyskryminacją warnowo-kastową i organizował konwersje uciskanej społeczności Paraiyarów, argumentując, że to buddyzm – a nie hinduizm – jest ich pierwotną religią (Kita, Rajaturai, 1998).

Jest to bowiem główne źródło skostniałych relacji władzy i hierarchii obejmującej wszystkie obszary życia społecznego. Zdaniem Ambedkara, treści uświęconych tekstów niejednokrotnie naznaczone były wyparciem, przemilczeniem, sprzecznościami, przesadą, interpolacją czy heteronomią. Służyły uprzywilejowanym grupom społecznym, legitymizując cele i środki do ich osiągnięcia. Autorytet takich tekstów był rzadko podważany. Ambedkar był przekonany, że bezrefleksyjna i pozbawiona krytyki lektura takich tekstów podtrzymuje wadliwe stosunki społeczne, zbudowane wokół dominacji i wyzysku, cementując społeczne *status quo* oparte na hierarchii ważności i nierównościach. Co więcej, regulacje dotyczące studiowania świętych tekstów wykluczały z niego masy o niższym statusie społecznym, pozbawiając istotną część społeczeństwa prawa do poznania czy uczestniczenia w zbiorowych recytacjach¹³. Poza tym istnieją zdaniem Ambedkara teksty i tradycje, które nie tylko demaskują fałszywą świętość, ale także są w stanie zaoferować godną i inkluzywną alternatywę. Krytyczna analiza i interpretacyjne zaangażowanie w lekturę świętych tekstów miały dla Ambedkara centralne znaczenie (Kapoor, 2005).

Rozważania nad państwem

Ambedkar utrzymywał, iż państwo jako zorganizowana forma władzy, która rości sobie prawo do suwerenności, może być postrzegane jako instrument dominacji, ale także jako instrument do osiągnięcia celów wspólnoty. W tym drugim sensie Ambedkar wierzył, że państwo może pełnić rolę cywilizacyjną i stanowić narzędzie podważające dominację. Z kolei systemem, który może skutecznie stać na straży państwa, jest demokracja, która sprzeciwia się wszechobecności władzy w życiu codziennym i przekształca ją w samoregulujący się organizm. Ambedkar podjął próbę przeformułowania idei demokracji, próbując ocalić ją od ekonomicznej binarności demokracji liberalnej i społecznej. Zaproponował alternatywny wariant stawiający na piedestale godność i równość człowieka. Demokracja w założeniach Ambedkara sprawia, że ludzie „wyciągają ręce do innych i pozwalają innym wyciągać ręce do siebie” (Kapoor, 2005: 104), a tym samym wykorzystują zbiorowe zasoby w swoich dążeniach. Niezmiennie wymaga, aby ludzie traktowali się z szacunkiem. Wzajemna komunikacja i więzi, które są stale odnawiane i rewidowane, tworzą ośrodki nerwowe każdej demokracji. Szczególnie w tak zróżnicowanych i pluralistycznych społeczeństwach jak indyjskie, demokracja musi mieć solidne umocowanie w instytucjach. Ambedkar widział ją jako system otwarty, który ulega nieustannej ewolucji i redefinicji (1982: 94–96).

¹³ Temat ten przewija się przez wszystkie pisma Ambedkara (1982: 23–99; 1987: 3–94).

Jego dorobek (2008) skupia się na potrzebie pogodzenia roszczeń społeczeństwa z wolnością jednostki¹⁴. Zapytany o najważniejszy artykuł w Konstytucji Indii, podobno odniósł się do art. 32, tj. *Prawo do konstytucyjnej ochrony* (Konstytucja, 2020: 99–100), który przewiduje środki prawne służące egzekwowaniu praw podstawowych jednostki przez Sąd Najwyższy (Rakshit, 1999: 2380). Zdaniem Ambedkara, w ciągu ostatnich dekad XX w. nastąpił stopniowy wzrost równości i sprawiedliwości. Jednostka cieszy się w Indiach większą wolnością, a jej autonomia została znacznie powiększona. Znajduje to odzwierciedlenie w rozwoju przedsiębiorczości i rosnącym tempie industrializacji kraju. Wartości, takie jak równość, sprawiedliwość oraz aspiracje demokratyczne, stały się istotnym elementem życia na subkontynencie, czego przejawem są programy łagodzenia ubóstwa, programy modernizacji slumsów, rozwój edukacji, prasy, radia i telewizji, dyskusje na temat niezależności „czwartej władzy”. Wszystko to świadczy o zakorzenieniu się tych wartości w środowisku społecznym i etosie służby publicznej (1982: 13). Nieocenioną zasługą Ambedkara i Gandhiego jest to, że zdawali sobie sprawę z roli wartości i norm prawnych w przekształcaniu społeczeństwa w naród, integrując rozmaite grupy, społeczności i kultury. Wybór właściwych wartości jako norm prawnych jest zadaniem wymagającym głębokiego zrozumienia natury ludzkiej, a także posiadania wizji przyszłości państwa. Według G. Myrdala (1958) „przesłanka wartości nie może być wybrana arbitralnie. Musi być istotna i znacząca w odniesieniu do społeczeństwa, w którym żyjemy. Musi więc być ustalona przez badanie tego, czego ludzie rzeczywiście pragną”.

Rozważania nad równością

Dla Ambedkara równość wszystkich ludzi jest zasadą nadrzędną, a jego piśma zawierają jedne z najbardziej złożonych argumentów w obronie tej zasady. Etyczna norma równości odrzuca kryterium urodzenia, nie przypisując ludzi do z góry ustalonych kategorii społecznych. Umożliwia walkę z dominacją i zapewnia wszystkim równe szanse (Rodrigues, 2005: 55–61). Z ontologicznego punktu widzenia wszystkie istoty ludzkie niezależnie od rasy, płci i kultury, charakteryzują się pewnymi wspólnymi potrzebami. Są nimi współczucie, potrzeba miłości, rozum, refleksyjność, solidarność i więź, a także odpowiedzialność za swoje działania. Pragnienie dominacji i kody społeczne determinują dany *modus operandi*, który jest akceptowalny dla danego porządku społecznego. Co ciekawe, żadne

¹⁴ Oryginalny cytat: „Freedom of mind is the real freedom. A person whose mind is not free though he may not be in chains, is a slave, not a free man. One whose mind is not free, though he may not be in prison, is a prisoner and not a free man. One whose mind is not free though alive, is no better than dead. Freedom of mind is the proof of one’s existence”.

z założeń, które przyjmuje Ambedkar, nie odwołuje się do boskiego elementu jako fundamentalnego dla człowieka. Dążenie do równości sprawia, że celami indyjskiej polityki zdaniem Ambedkara stają się walka z niedotykalnością, systemem warnowo-kastowym, kolonializmem oraz godne traktowanie każdego obywatela. Tak pojmowana równość nadaje priorytet osobom potrzebującym i gorzej sytuowanym. Nie ma zgody ani usprawiedliwienia dla nierównego traktowania mniejszości, nawet jeśli czynione jest to przez większość w imię równości. Ambedkar jest krytyczny wobec liberalnej demokracji za jej niezdolność do zaprowadzenia równości (Kumar, 2013). Ambedkar uważa również, że powstanie faszyzmu ma wiele wspólnego z nierównościami w społeczeństwach wyznających tę doktrynę polityczną (Begari, 2021). Twierdzi on, że pojęcia, takie jak równość wobec prawa i równość traktowania, są niewystarczające i nie wyczerpują definicji równości. Podkreśla, że równość oznacza traktowanie ludzi jak równych sobie poprzez uwzględnienie całej gamy relacji społecznych, którym podlegają. Przekonuje, że znaczna część nierówności wynika z przypisania ludzi do grup, które następnie ulegają napiętnowaniu. Głosy tychże grup oraz ich żądania stają się centralną częścią rozważań Ambedkara na temat równości. Jego zdaniem także okoliczności przyrodnicze i społeczne mogą sprawić, że los wielu ludzi jest głęboko nierówny w stosunku do innych. Wedle jego interpretacji równość nie może pozostawiać ludzi na pastwę takich okoliczności.

Rozważania nad relacjami społecznymi

Ambedkar wierzył, że kultura może być narzędziem podtrzymywania relacji feudalnych sprzyjających wyzyskowi i dominacji jednych nad drugimi. W skład kultury, zdaniem Ambedkara, wchodziły sposoby życia, przekonania, wartości i instytucje, które należy zrewidować poprzez nadanie priorytetu prawom jednostki. Uważał także, że władza koresponduje z indyjskimi stosunkami społecznymi i przejawia się w codziennych relacjach, podziale pracy, dostępie do zasobów itp. „Religia, status społeczny i własność to wszystko źródła władzy i autorytetu” (Rodrigues, 2005: 103). W kontekście Indii *jāti* nie jest jedynie kwestią statusu, ale przede wszystkim symbolem władzy.

Ambedkar, czerpiąc początkowo z amerykańskiego filozofa Johna Deweya (1890), a później z Buddy, zaprzeczył jakiegokolwiek esencjonalnej koncepcji „ja”. Społeczeństwo może wzmocnić lub zmarnować perspektywy ludzkiego rozwoju i samorealizacji. Może skazać ludzi na świat niedotykalności lub niewolnictwa albo otworzyć perspektywy ludzkiego spełnienia, pozwalając ludziom na dostęp do swoich zasobów jako równym sobie, udzielając im wsparcia. W pismach Ambedkara mamy do czynienia z celebracją ludzkiej sprawczości. Społeczne relacje opresji ujarzmiają, a nawet negują ludzką sprawczość. Istnieją tradycje protestu

(Thapar, 1981), również te zainspirowane przez Budkę, Kabira (Oza) czy Phule, które mogą okazać się prowadzącą do transformacji, wyzwającą inspiracją do działania. Właśnie w kontekście rodzącego się aktywizmu dalitów warto przypomnieć sobie słynny slogan Ambedkara – „ucz się, organizuj, agituj” (Browarczyk, 2019: 121).

Argument Ambedkara za preferencyjną reprezentacją opiera się na społecznej inkluzji i znaczeniu obecności publicznej. Preferencyjne traktowanie daje szansę osobom i grupom, którym do tej pory odmawiano obecności społecznej. Obecność w życiu publicznym daje możliwość aktywnego uczestnictwa „w procesie rządzenia” (Ambedkar, 1982: 247) i aktywizuje w innych dziedzinach życia. Poza tym takie zaangażowanie rodzi społeczne więzi. Stanowi to dużą różnicę w niektórych społeczeństwach, takich jak indyjskie, gdzie – jak twierdził Ambedkar – nie było wspólnoty celów, przekonań, aspiracji i wiedzy. W konsekwencji, „biorąc pod uwagę dwóch kandydatów należących do różnych grup, ale rzekomo reprezentujących ten sam interes, wyborcy oddadzą swój głos na osobę należącą do tej samej społeczności” (Ambedkar, 1982: 247).

Rozważania nad religią

W rozważaniach nad rolą religii i więziami konstytuującymi trwałą społeczność Ambedkar doszedł do wniosku, że choć prawa i wartości konstytucyjne są istotne z punktu widzenia państwa, to nie gwarantują jedności i solidarności społecznej w obliczu kryzysu, np. dyktatury. Naród, aby był narodem, musi mieć poczucie trwałego zespolenia i przynależności. Według Ambedkara tę rolę w społeczeństwie może skutecznie odgrywać religia. Choć niejednokrotnie zarzucano mu kontrowersyjne i destrukcyjne zakusy w stosunku do religii (Ambedkar, 1982: 75) (głównie hinduizmu), w swych dziełach wyraźnie zwracał uwagę na „niezbędność religii”. Podobnie jak Edmund Burke twierdził, że „prawdziwa religia jest fundamentem społeczeństwa, podstawą, na której opierają się wszystkie prawdziwe rządy cywilne, a także ich sankcją” (Ambedkar, 1982: 76). Odrzucał liberalny pogląd, że religia jest sprawą prywatną – przeciwnie – widział w niej kotwicę, która jednoczy społeczeństwo. Wierzył, że ideały religijne niezależnie od ziemskich korzyści mają wpływ na ludzkość, czego nie można rzec o ideach świeckich (Ambedkar, 1987: 23). Nie przestają działać, dopóki napędza je wiara. Ignorować religię to ignorować „żywy przewodnik”¹⁵. Jednocześnie rozróżniał „prawdziwą religię” od fałszywej. Ta pierwsza opiera się na pryncypiach (*principles*), podczas gdy druga odwołuje się do reguł (*rules*) i rytuałów. Pierwsza koncentruje się na społeczeństwie i odwołuje się do moralności, podczas gdy druga skupia się na ubezwłasnowolnieniu

¹⁵ W oryginale „a live wire” (Ambedkar, 1982: 23).

jednostki, czyniąc z moralności narzędzie do osiągnięcia celu (Ambedkar, 1982; 1987: 67–71). Zdaniem Ambedkara, religia powinna być przede wszystkim kodeksem zasad, a nie zbiorem sztywnych reguł ograniczających jednostkę. Stawia tezę, że hinduizm wywodzący się z Wed i śastr¹⁶ jest niczym innym jak sztywnym zbiorem przepisów ofiarnych, społecznych, politycznych i sanitarnych regulujących życie jednostki. To, co hindusi nazywają religią, sprowadza się do nakazów i zakazów, których należy bezdyskusyjnie przestrzegać (Ambedkar, 1982: 75). Dalej twierdzi, że prawdziwa religia nie powinna stawać na drodze do samorealizacji i podróży ku transcendencji [jednostki] (Ambedkar, 2014: 97–108). Podkreśla, że prawdziwa religia powinna kultywować w człowieku odpowiedzialność za swoje czyny. Ambedkar uważał, że „akt religijny nie zawsze musi być aktem właściwym, ale z całą pewnością musi być aktem odpowiedzialnym” (Ambedkar, 1982: 75). Używał przykładu braminizmu, by podkreślić, czym nie powinna być religia. Postulował, by nie była ona zbiorem zakonserwowanych wierzeń, ale pozostawała otwarta na kontestację i odnowę (Rodrigues, 2017: 104). W swoich pracach nie tylko krytycznie odnosił się do braminizmu jako filozofii i religii, ale potępiał też bramińskie umiłowanie władzy i hierarchii oraz dążenia braminów do wykluczenia mniejszości, np. muzułmanów, tak jak przez wieki czynili to z hinduską społecznością niedotykalnych. Pisał o tym m.in. przy okazji rozważań na temat podziału Indii Brytyjskich na Indie i Pakistan (Ambedkar, 1946: 123).

Ambedkar postrzegał hinduizm jako religię opresyjną i od lat 30. rozważał konwersję, bo – jak wielokrotnie podkreślał – „urodził się jako hindus, ale jako hindus nie umrze”¹⁷. Wprawdzie islam, podobnie jak chrześcijaństwo, hołdował zasadzie egalitaryzmu i kontestował system warnowo-kastowy, w centrum jego uwagi od samego początku znalazł się buddyizm (Omvedt: 2003: 1–11, 15–20). Doszedł do wniosku, że jedynie buddyizm, a właściwie jego zreformowana wersja, spełnia kryterium bycia prawdziwą religią. Była to tradycja rodzima, wywodząca się z terytorium współczesnych Indii. Co istotne z punktu widzenia filozofii Ambedkara, szkołę buddyjską cechują silne komponenty społeczno-etyczne. Oddawszy się studiom nad buddyizmem, Ambedkar stworzył specyficzną interpretację doktryny buddyjskiej¹⁸. Zwieńczeniem jego drogi była masowa konwersja

¹⁶ Monier Monier-Williams w swoim słowniku sanskrycko-angielskim definiuje termin śāstra jako ‘rozkaz, zalecenie, reguła; nauczanie, instrukcja, kierunek, rada, dobra rada; każdy instrument nauczania, każdy podręcznik lub kompendium zasad, każda książka lub każdy traktat religijny lub naukowy, każda święta księga lub kompozycja boskiego autorytetu’. Współcześnie termin ten zwykle odnosi się do starożytnych hinduistycznych traktatów filozoficzno-religijnych zawierających zbiór mądrości, zaleceń i zakazów obowiązujących w hinduizmie.

¹⁷ Oryginalny cytat: „Though, I was born a Hindu, I solemnly assure you that I will not die as a Hindu” (Ambedkar, 2008).

¹⁸ *The Buddha and His Dhamma* to traktat o życiu i filozofii Buddy. Było to ostatnie dzieło indyjskiego męża stanu i uczonego Ambedkara. Tekst traktowany jest jako pismo święte dla wyznawców buddyizmu Navayana (Ambedkar, 2011).

na buddyzm, która miała miejsce 14 października¹⁹ 1956 r. w stupie *Dīkṣābhūmi* w mieście Nagpur (Zilla Parishad). Wówczas Ambedkar, jego żona Savita i około 500 tys. jego zwolenników w ramach publicznego happeningu przeszło na buddyzm²⁰. Jak wielokrotnie wspominał w swoich przemówieniach, pragnął w ten sposób uczynić z Indii wykluczonych (*Bahiszkṛt Bhārat*) (Dr Siddharth, 2020) Indie oświecone (*Prabuddha Bhārat*²¹).

Ambedkar a system warnowo-kastowy

W 1927 r. rozpoczął aktywną kampanię przeciwko niedotykalności. Zaczął od wystąpień publicznych i marszów. Walczył o prawo do wchodzenia do świątyń hinduistycznych. Poprowadził ruch o nazwie *satyāgraha*²² w Mahadzie, by walczyć o prawo niedotykalnej społeczności do czerpania wody z głównego zbiornika miasta (Maharashtra Navanirman Sena, 2011). Na konferencji pod koniec 1927 r. Ambedkar publicznie potępił *Manusmṛti*²³ za pośrednie usprawiedliwienie dyskryminacji warnowo-kastowej i niedotykalności, widowiskowo podpalając kopie starożytnego tekstu. 25 grudnia 1927 r. pod jego przewodnictwem tysiące zwolenników dopuściło się publicznego spalenia książki (Saxena, 2021). Na pamiątkę tego wydarzenia co roku 25 grudnia obchodzi się wśród dalitów *Manusmṛti Dahan Din* (Dzień Palenia *Manusmṛti*) (Raut, 2016).

Dr Ambedkar uznawał problem dyskryminacji ze względu na warnę czy kastę za jeden z najważniejszych problemów z punktu widzenia przyszłości i rozwoju Indii. Pakt z Puni podpisany 24 września 1932 r. uznał głoszoną przez niego rzeczywistość społeczną i potwierdził, że nikt nie może być uważany za niedotykalnego z powodu swojego urodzenia. Ambedkar widział źródło uciemnienia dalitów w samym systemie warnowo-kastowym. Niejednokrotnie zwracał uwagę na potrzebę ustawowych gwarancji antydyskryminacyjnych. Konstytucja z 1950 r. uwzględniała zasadę rezerwacji miejsc dla kast i plemion zarejestrowanych

¹⁹ *Aśoka Vijaya Daśamī* – dzień, w którym władca indyjskiego imperium Maurjów Aśoka (269–232 p.n.e.) przyjął buddyzm.

²⁰ Następnie ruch konwersji najsilniej rozwinął się w Maharasztrze, Madhja Pradeś, Karnatace oraz Uttar Pradeś (Financial Express, 2017).

²¹ *Bhārat* to nazwa współczesnych Indii pochodząca z języków indyjskich.

²² Dosłownie trzymanie się mocno prawdy. *Satyāgraha* to szczególna forma oporu bez użycia przemocy.

²³ Starożytny indyjski traktat dotyczący dharma powstały pomiędzy II w. p.n.e. a II w. n.e. Omawia wszystkie aspekty i przejawy życia jednostki oraz społeczeństwa. Za jego autora uważa się mitycznego Praczlówieka Manu. Został przetłumaczony na język polski przez prof. Krzysztofa Marię Byrskiego (*Manu Swajambhuwa*, 1985).

(*Scheduled Castes, Scheduled Tribes*²⁴) oraz innych klas prześladowanych (*Other Backward Classes*). Dla wskazanych grup wprowadzono gwarancje miejsc w administracji i szkolnictwie. Istnieją również odpowiednie gwarancje konstytucyjne dla mniejszości językowych i religijnych. Konstytucja została zaprojektowana w celu promowania dobrobytu wszystkich grup obywateli tworzących pluralistyczne społeczeństwo indyjskie. Metodą do osiągnięcia tego celu były zaproponowane przez Ambedkara konstytucyjne i prawne gwarancje (Rodrigues, 2024: 314–316) chroniące tzw. interesy kast zarejestrowanych. Na początku lat 50. Ambedkar przeszedł do historii zorganizowaniem masowej konwersji dalitów na buddyzm²⁵.

Przeziąknięty ideałami socjalistycznymi (Ambedkar, 2005) prezentował program negatywnie nastawiony zarówno do tradycyjnej stratyfikacji społecznej w Indiach, jak i hinduizmu, który w myśl poglądów Ambedkara usprawiedliwia dyskryminację na gruncie kastowym. Celem jego działalności politycznej i społecznej było nadanie niedotykalnym odrębnej od całości społeczeństwa hinduskiego tożsamości (Jaffrelet, 2009: 2). Jej źródłem miało być utożsamienie dalitów z potomkami autochtonicznej ludności podbitej przez Ariów oraz przyjęcie buddyzmu – filozofii równości i pokoju (Sadecki, 2016: 339–340).

Podsumowanie

Ambedkar w dalszym ciągu uchodzi za wzorzec moralności, mądrości, empatii i aktywizmu społeczno-politycznego, a jego zwolennicy do dziś nazywają się „ambedkarystami”. Ich bohater przyczynił się do powstania „świadomości dalickiej” (*dalit cetnā*), a także literatury dalickiej, tworzonej przez ludzi identyfikujących się jako dalici i reprezentujących swoich pobratymców. Motywem przewodnim tego rodzaju literatury są najczęściej losy i doświadczenia społeczności dalitów (Browarczyk, 2019: 90). Reprezentantami tego nurtu są choćby twórcy tacy, jak Om Valmiki, Dharmvir, Bihari Lal Harit, Mohandas Nemishray, Surajpal Chauhan, Tulsi Ram oraz pisarka Kausalya Baisantri, autorka autobiografii *Dohrā Abhiśāp*²⁶. Ambedkar bez wątpienia przyczynił się także do odrodzenia buddyzmu w Indiach. Konwersja Ambedkara na buddyzm ma głębokie znaczenie dla milionów ludzi w Indiach (Ramesh, 2006). Według spisu ludności z 2011 r. ponad 87% całej populacji buddystów w Indiach stanowią buddyści „ambedkaryści” (Spis ludności; Financial Express, 2017).

²⁴ To tzw. dyskryminacja pozytywna mająca zadośćuczynić i zagwarantować równość szans w społeczeństwie indyjskim.

²⁵ System warnowo-kastowy jest obcy doktrynie buddyjskiej.

²⁶ W tłumaczeniu z hindi: podwójne przekleństwo.

W Indiach jest ich ponad 8,4 mln, a 87% z nich to konwertyci z innych religii, głównie dalic, którzy zmienili religię, aby uciec przed uciskiem i dyskryminacją. Pozostałe 13% z nich należy do tradycyjnych społeczności północno-wschodnich i północnych regionów himalajskich. Co ciekawe, ze spisu ludności wynika także, że konwertyci na buddyzm, zwani również neobuddystami, charakteryzują się wyższymi wskaźnikami alfabetyzacji i większą aktywnością zawodową niż hinduiści, z której wywodzi się większość konwertytów. Wskaźnik alfabetyzacji wśród wyznawców buddyzmu wynosił 81,29% i był wyższy niż średnia krajowa wynosząca 72,98%. Podobnie w kategorii aktywności zawodowej buddyści zajęli pierwsze miejsce z wynikiem 40,6% podczas gdy średnia krajowa wyniosła 39,1% społeczeństwa (Office..., 2011).

Według lidera Bhim Army Satpala Tanwara, „większość dalitów na wyższych szczeblach administracji to buddyści [...] buddyzm daje im pewność siebie w porównaniu z systemem warnowo-kastowym, który ma tendencję do uzasadniania ich niskiego statusu społecznego złą karma”. Jedynie w tradycyjnych społecznościach północnego wschodu, zwłaszcza w stanach Mizoram (48,11%) i Arunaćal Pradeś (57,89%), wskaźnik alfabetyzacji wśród buddystów był niższy niż średnia krajowa. Z kolei największa liczba piśmiennych buddyśtów zamieszkiwała Čhattisgarh (87,34%), Maharasztrę (83,17%) i Dźharkhand (80,41%) (Office..., 2011).

Myśl społeczno-polityczna Ambedkara do dziś wykładana jest na uczelniach, a buddystów, którzy podążają za jego interpretacją buddyzmu, jest prawie 10 mln. Chociaż jego poglądy na temat hinduizmu nie przyniosły mu wiecznej chwały wśród hindusów, Ambedkar na długo zostanie zapamiętany jako jeden z ojców indyjskiej państwowości, konstytucji oraz prekursor ważnych przemian społecznych w swoim kraju. Dzień Konstytucji, obchodzony corocznie 26 listopada, jest kolejnym przykładem upamiętnienia Ambedkara. Pojawienie się postaci Ambedkara w bieżącej polityce indyjskiej jest przez niektórych odczytywane jako celowy zabieg polityczny i próba ideowego zawłaszczania popularnego i powszechnie szanowanego mentora szerokich mas społecznych (Bose, 2022).

W 1990 r. koalicja Front Narodowy, kierowana przez Janata Dal i wspierana przez Indyjską Partię Ludową, pośmiertnie uhonorowała go najwyższym cywilnym odznaczeniem państwowym Indii – orderem Bharat Ratna (Lista odbiorców..., 2018). Do dziedzictwa Ambedkara, w tym imponującego prawniczego dorobku, odwołują się w Indiach niemal wszyscy, w tym obecnie rządząca BJP z premierem Narendrą Modim na czele. W licznych indyjskich dziennikach opiniotwórczych regularnie pojawia się teza, że powoływanie się na dorobek Ambedkara jest ruchem czysto pragmatycznym (a nawet cynicznym) i przynosi partii rządzącej korzyści polityczne (Narendra Modi, 2022).

Jedną z kilku pierwszych decyzji podjętych przez rząd Narodowego Sojuszu Demokratycznego (NDA²⁷) po 2014 r. było zagospodarowanie Panchteerth – pięć miejsc związanych z Ambedkarem przekształcono w miejsca pamięci (*smṛti sthal*). Po raz pierwszy w historii indyjskiej polityki kluczowe stanowiska w rządzie objęli ludzie wywodzący się z grup dyskryminowanych (zarejestrowane kasty, plemiona i inne klasy prześladowane). Dwunastu dalitów weszło w skład Rady Ministrów Unii, a trzy dalitki – Baby Rani Maurya, Vijay Lakshmi Gautam i Gulabo Devi – piastowały stanowiska w Radzie Ministrów w północnym stanie Uttar Pradeś. W 2017 roku prezydentem Indii został kandydat NDA Ram Nath Kovind. Był on drugim w historii przedstawicielem społeczności dalickiej na stanowisku głowy państwa. Pierwszym był Koheril Raman Narayanan, który sprawował urząd prezydenta w latach 1997–2002. Indyjska Partia Ludowa była także pierwszą partią polityczną, której przewodniczącym został pochodzący z rodziny dalickiej Bangaru Laxman (Venkatesan, 2000). G.M.C. Balayogi został mianowany NDA na speakera izby niższej parlamentu zwanej Lok Sabha (Prakash, 2022). Mimo to, jak wynika z badania przeprowadzonego w 2018 r. przez dziennikarzy „The Print”²⁸, obecność dalitów w partii jest w dalszym ciągu szczątkowa (Tewari, Kaushika, 2018). W najnowszej narracji partii rządzącej częściej pojawia się slogan dotyczący hinduskiego nacjonalizmu i walki o prawa „wszystkich hindusów”, aniżeli prodalickiej działalności nierzadko kończącej się opuszczeniem wspólnoty hinduskiej i konwersją na buddyzm (The Hindu, 2022).

Bibliografia

- Ambedkar, B.R. 1946. *Pakistan or the Partition of India*. Mumbai: Thacker & Co, https://mea.gov.in/Images/attach/amb/Volume_08.pdf (dostęp 30.12.2022).
- Ambedkar, B.R. 1982. *Annihilation of Caste XXIII*, https://ccnmtl.columbia.edu/projects/mmt/ambekar/web/readings/aoc_print_2004.pdf (dostęp 5.06.2024).
- Ambedkar, B.R. 1984. *What Congress and Gandhi Have Done to the Untouchables*. Bombay: Thacker & Co.
- Ambedkar, B.R. 1987. *Philosophy of Hinduism*. T. 3, https://www.mea.gov.in/Images/attach/amb/Volume_04.pdf (dostęp 5.06.2024).
- Ambedkar, B.R. 2005. *Buddha or Karl Marx*. New Delhi: Critical Quest.

²⁷ Powstała w 1998 r. prawicowo-konserwatywna koalicja z Indyjską Partią Ludową na czele. W ostatnich wyborach powszechnych w 2019 r. NDA zdobyła 353 mandaty, tj. 45,43% poparcia.

²⁸ Dziennikarze „The Print” przeanalizowali listę 50 urzędników należących do Indyjskiej Partii Ludowej na szczeblu krajowym, 97 ministrów (*national executive members*), premierów 29 stanów i 7 terytoriów związkowych, a także przewodniczących okręgów Indyjskiej Partii Ludowej w 24 stanach (Tewari, Kaushika, 2018).

- Ambedkar, B.R. 2008. *Writings and Speeches: A Ready Reference Manual*. D.C. Ahir (red.). B.R. Publishing Corp.
- Ambedkar, B.R. 2011. *The Buddha and His Dhamma: A Critical Edition*. India: OUP India, https://www.google.pl/books/edition/The_Buddha_and_His_Dhamma/FIAy-DwAAQBAJ?hl=en&gbpv=1 (dostęp 30.12.2022).
- Ambedkar, B.R. 2014. *Buddha and the Future of His Religion*, BAWS, t. 17, nr 2, <https://www.clearviewproject.org/2015/05/buddha-and-the-future-of-his-religion-ambedkar/> (dostęp 5.06.2024).
- Ambedkar, B.R. 2020. *Dr Babasaheb Ambedkar Writings and Speeches (BAWS)*. T. 1–17, Mumbai (1982–2003): Government of Maharashtra, Department of Education.
- Ambedkarite Today Team, *Dr. Bhimrao Ambedkar family* [आंबेडकर कुटुंब], <https://www.ambedkaritetoday.com/2020/04/ambedkar-family.html> (dostęp 5.06.2024).
- Basham, A.L. 1973, *Indie od początku dziejów do podboju muzułmańskiego*. Warszawa: PIW.
- Begari, J. (red.). 2021. *BR Ambedkar and Social Transformation: Revisiting the Philosophy and Reclaiming Social Justice*. Taylor & Francis. <https://doi.org/10.4324/9780429356759>
- Benjamin, J. 2009. B.R. Ambedkar: An Indefatigable Defender of Human Rights. *Focus*, June (56), <https://www.hurights.or.jp/archives/focus/section2/2009/06/b-r-ambedkar-an-indefatigable-defender-of-human-rights.html> (dostęp 5.06.2024).
- Bose, R. 2022. Politics of Appropriation: Why Ambedkar’s Legacy Matters. *Outlook*, 18.10, <https://www.outlookindia.com/national/politics-of-appropriation-why-ambedkar-s-legacy-matters-news-230605> (dostęp 23.02.2023).
- Browarczyk, M. 2019. *Narrating Lives, Narrating Selves. Women’s Autobiographies in Hindi*. Kraków–Poznań: Jagiellonian University. <https://doi.org/10.12797/9788381380799>
- Chatterjee, P. 2006. B.R. Ambedkar and Troubled Times of Citizenship. W: Mehta, V.R., Pantham, T. (red.). *Political Ideas in Modern India: thematic explorations*. New Delhi: Sage.
- Das, J. 2018. Babasaheb Dr. B.R. Ambedkar’s Contribution to Nation Building. *Odisha Review*, January, s. 67–73, <http://magazines.odisha.gov.in/Orissareview/2018/Jan/engpdf/67-73.pdf> (dostęp 25.01.2023).
- Dewey, J. 1890. On Some Current Conceptions of the Term ‘Self’. *Mind* 15, https://brocku.ca/MeadProject/Dewey/Dewey_1890.html (dostęp 13.01.2023).
- Divya, A. 2022. How Ambedkar Circuit is good tourism and good politics for the BJP. *Indian Express*, 23.09., <https://indianexpress.com/article/explained/explained-culture/how-ambedkar-circuit-is-good-tourism-and-good-politics-for-the-bjp-8165181/> (dostęp 23.02.2023).
- Dr BR Ambedkar family, *Dhamm Bharat*, https://www.dhammabharat.com/eng/dr-br-ambedkar-family/#Ambedkar_Family_background (dostęp 21.01.2023).
- The Famous People. *B.R. Ambedkar, Biography*, <https://www.thefamouspeople.com/profiles/b-r-ambedkar-3657.php> (dostęp 25.01.2023).
- Financial Express. 2017. *IANS, Dalits Who Converted to Buddhism Better Off in Literacy and Well-Being: Survey*, 2.07., <https://www.financialexpress.com/india-news/dalits-who-converted-to-buddhism-better-off-in-literacy-and-well-being/745230/> (dostęp 20.01.2023).
- Gokhale, P.P. 2008. *The Philosophy of B R Ambedkar*. Pune: Sugava.

- The Hindu. 2022. *PM Modi a true follower of Ambedkar, says Ram Nath Kovind*, 17.09., <https://www.thehindu.com/news/national/modi-a-true-follower-of-ambedkar-says-kovind/article65900070.ece> (dostęp 23.02.2023).
- Human Rights Watch. 2014a. *“They say we’re dirty:” Denying an education to India’s marginalized*, 22.04., <https://www.hrw.org/report/2014/04/22/they-say-were-dirty/denying-education-indias-marginalized> (dostęp 22.01.2023).
- Human Rights Watch. 2014b. *Cleaning human waste: “Manual scavenging,” caste, and discrimination in India*, 25.08., <https://www.hrw.org/report/2014/08/25/cleaning-human-waste/manual-scavenging-caste-and-discrimination-india> (dostęp 22.01.2023).
- Human Rights Watch. 2021. *World Report 2021: Events of 2020*, January, https://www.hrw.org/sites/default/files/media_2021/01/2021_hrw_world_report.pdf (dostęp 22.01.2023).
- Jaffrelot, C. 2009. Dr. Ambedkar’s Strategies Against Untouchability and the Caste System, *Working Paper Series on Indian Institute of Dalit Studies* 3(4).
- Kapoor, K. 2005. *Text and Interpretation: The Indian Tradition*. New Delhi: D.K. Printworld.
- Karunyakara, L. 2021. Ambedkar’s Struggle for Independence of India. *International Journal of Multidisciplinary Educational Research* 10, 3(5), s. 9–12, [http://s3-ap-southeast-1.amazonaws.com/ijmer/pdf/volume10/volume10-issue3\(5\)/2.pdf](http://s3-ap-southeast-1.amazonaws.com/ijmer/pdf/volume10/volume10-issue3(5)/2.pdf) (dostęp 4.01.2023).
- Keer, D. 1954. *Dr. Ambedkar: Life and Mission*. Mumbai: Popular Prakashan.
- Keer, D. 1974. *Mahatma Jotirao Phooley: Father of the Indian Social Revolution*. Mumbai: Popular Prakashan.
- Kita, V., Rajaturai, E.V. 1998. *Towards a Non-Brahmin Millennium: From Iyothee Thass to Periyar*. Kalkuta: Samya.
- Konstytucja Indii. 2020. <https://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2021/02/Konstytucja-Indii-tlumaczenie.pdf> (dostęp 2.01.2023).
- Kuczkiewicz-Fraś, A. 2017. Babasahab Ambedkar. *Pomocnik Historyczny „Polityki”*, 27.06., <https://www.polityka.pl/pomocnikhistoryczny/1709424,1,babasahab-ambedkar.read> (dostęp 16.12.2022).
- Kumar, K. 2013. *Political Philosophy of B.R. Ambedkar: A Critical Understanding (Part 2)*, <https://www.roundtableindia.co.in/political-philosophy-of-br-ambedkar-a-critical-understanding-part-2/> (dostęp 6.01.2023).
- Kumar, R. 1987. Gandhi, Ambedkar and the Poona Pact, 1932. W: Masselos, J. (red.). *Struggling and Ruling*. New Delhi: Sterling 1987.
- Lista odbiorców nagrody Bharat Ratna, https://www.mha.gov.in/sites/default/files/ListofBRreceptients_09082019.pdf (dostęp 2.01.2023).
- Lista rzeczy nazwanych imieniem B.R. Ambedkara, https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_things_named_after_B._R._Ambedkar (dostęp 14.01.2023).
- Maharashtra Navanirman Sena. 2011. *Dr. Babasaheb Ambedkar*, 10.05., <https://web.archive.org/web/20110510041016/https://www.manase.org/en/maharashtra.php?mid=68&smid=23&pmid=1&id=857> (dostęp 2.01.2023).
- Mehta, V., Pantham, R.T. (red.). 2006. *Political Ideas in Modern India*. New Delhi: Sage.
- Moudgil, M. 2017. Dalits Are Still Converting to Buddhism, but at a Dwindling Rate. *The Quint*, 17.06., <https://www.thequint.com/news/india/dalits-converting-to-buddhism> (dostęp 20.01.2023).
- Myrdal, G., Streeben, P. 1958. *Value in Social Theory: A Selection of Essays on Methodology*. London: Routledge & Kegan Paul.

- Narasu, L.P. 1946. *What Is Buddhism*. Colombo: Mahabodhi Society.
- Narendra Modi. 2022. *PM pays homage to Dr. Babasaheb Ambedkar on Mahaparinirvan Divas*, 6.12., <https://www.narendramodi.in/prime-minister-narendra-modi-pays-homage-to-dr-babasaheb-ambedkar-on-mahaparinirvan-divas-6th-december-twenty-two-566283> (dostęp 23.01.2023).
- Office Memorandum, *Declaration of Holiday on 14th April 2021 – Birthday of Dr. B.R. Ambedkar*, 31.03., <https://dopt.gov.in/sites/default/files/Ambedkar%20holiday%202021.pdf> (dostęp 14.01.2023).
- Office of the Registrar General & Census Commissioner, India (ORGI), Distribution of Population by Religions. 2011. *Drop-in-Article: Census of India 4*, <https://censusindia.gov.in/nada/index.php/catalog/40443/study-description> (dostęp 25.01.2023).
- Omvedt, G. 2003. *Buddhism in India: Challenging Brahmanism and Caste*. New Delhi: SAGE.
- Oza, P. 2020. History of Protest Literature in India: Trails from the Bhakti Literature. *International Journal of Interreligious and Intercultural Studies* 3(2). <https://doi.org/10.32795/ijis.vol3.iss2.2020.711>
- Parekh, B. 1989. *Gandhi's Political Philosophy: A Critical Examination*. London: The Macmillan Press. <https://doi.org/10.1007/978-1-349-09248-2>
- Parel, A.J. 2006. *Gandhi's Philosophy and the Quest for Harmony*. New Delhi: Cambridge.
- Phonsa, R. 2020. *Subedar Major Ramji Maloji Sakpal*, <https://dalitvision.blogspot.com/2020/09/subedar-major-ramji-maloji-sakpal.html> (dostęp 10.05.2024).
- Pol, P. 2020. RSS and Ambedkar: A Camaraderie That Never Existed. *The Wire*, 6.12., <https://thewire.in/politics/rss-ambedkar-camaraderie-fictional-narratives> (dostęp 2.01.2023).
- Prakash, G. 2022. Why BJP is the rightful heir to the legacy of Ambedkar. *The Print*, 14.04., <https://theprint.in/opinion/why-bjp-is-the-rightful-heir-to-the-legacy-of-ambedkar/915652/> (dostęp 21.01.2021).
- Pyarelal. 1958. *The Epic Fast*. Ahmedabad: Navjivan.
- Queen, C.S. 1994. Ambedkar, Modernity and the Hermeneutics of Buddhist Liberation. W: A.K. Narain (red.). *Dr Ambedkar, Buddhism and Social Change*, D.C. Ahir, Delhi: B R Publishing.
- Queen, C.S. 1996. Dr. Ambedkar and the Hermeneutics of Buddhist Liberation. W: C.S. Queen, S.B. King (red.). *Engaged Buddhism: Buddhist Liberation Movements in Asia*. State University of New York Press. <https://doi.org/10.2307/jj.18255500>
- Rakshit, N.B. 1999. Right to Constitutional Remedy: Significance of Article 32. *Economic and Political Weekly* 34/35, 21.08–3.09., s. 2379–2381, <http://www.jstor.org/stable/4408327> (dostęp 25.01.2023).
- Ramesh, R. 2006. Untouchables Embrace Buddha to Escape Oppression. Hyderabad: *The Guardian*.
- Rao, A. 2010. *The Caste Question*. Ranikhet: Permanent Black. <https://doi.org/10.1525/9780520943377>
- Rathore, A.S., Verma A. 2011. *Introduction, The Buddha and His Dhamma: A Critical Edition by B R Ambedkar*. New Delhi: Oxford. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198068679.001.0001>
- Raut, M. 2016. *Why Manusmriti Dahan Divas Is Still Relevant Today*, 25.12., <https://feminisminindia.com/2016/12/25/manusmriti-dahan-divas-still-relevant/> (dostęp 3.01.2023).

- Rawls, J. 1972. *A Theory of Justice*. Oxford: Oxford University Press.
- Rodrigues, V. 1993. *Making a Tradition Critical: Ambedkar's Reading of Buddhism, Dalit Movements and the Meanings of Labour*. W: P. Robb (red.). India. Delhi: Oxford University Press.
- Rodrigues, V. 2005. *Ambedkar on Preferential Treatment*. Seminar 549.
- Rodrigues, V. 2017. Ambedkar as a Political Philosopher. *Economical & Political Weekly* 52(15), 15.04., s. 101–107, https://www.epw.in/system/files/pdf/2017_52/15/SA_LII_15_150417_Valerian%20Rodrigues.pdf (dostęp 16.12.2022).
- Rodrigues, V. 2024. *Ambedkar's Political Philosophy: A Grammar of Public Life from the Social Margins*. United Kingdom: OUP Oxford. <https://doi.org/10.1093/9780198925422.001.0001>
- Sadecki, J. 2016. Rozwój regulacji prawnych w Indiach związanych ze zjawiskiem niedotykalności (*Untouchability*) na przestrzeni epok: kolonialnej i niepodległościowej. *Studia Iuridica* 66, s. 329–353.
- Sanskrit Dictionary, Hasło 'dal', <https://sanskritdictionary.com/?iencoding=iast&q=dal%22&lang=sans&action=Search> (dostęp 16.12.2022).
- Saxena, A. 2021. Why BR Ambedkar Burned 'Manusmriti' On December 25? *The Logical Indian*, 26.12., <https://thelogicalindian.com/history/br-ambedkar-manusmriti-32813> (dostęp 2.01.2023).
- Shahare, M.L. 1986. Dr. Bhimrao Ambedkar: His Life and Work, <https://ncsc.nic.in/files/review%20proforma/Life%20and%20works.pdf> (dostęp 23.06.2023).
- Sharma, R., *Ambedkar Jayanti: Everything to Know About the Festival for B.R. Ambedkar*. 2021, <https://www.seema.com/ambedkar-jayanti-everything-to-know-about-the-festival-for-b-r-ambedkar> (dostęp 14.01.2023).
- Siddharth Dr. 2020. Dr Ambedkar's Journalism: from 'Mooknayak' to 'Prabuddha Bharat'. *Forward Press*, 26.01., <https://www.forwardpress.in/2020/01/dr-ambedkars-journalism-from-mooknayak-to-prabuddha-bharat> (dostęp 2.01.2023).
- Sinha, S. 2016. 'The Relevance of Dr Babasaheb Ambedkar – Today and Tomorrow' by Professor David Mosse, 23.05., <https://blogs.soas.ac.uk/ssai-notes/2016/05/23/the-relevance-of-dr-babasaheb-ambedkar-today-and-tomorrow/> (dostęp 23.02.2023).
- Spis ludności Indii. 2011, <https://www.census2011.co.in> (dostęp 2.01.2023).
- Stasik, D. 2009. *Podręcznik języka hindi*. Cz. I. Warszawa: Dialog.
- Strona internetowa Bharatiya Janata Party, Shri Bangaru Laxman, <https://www.bjp.org/shri-bangaru-laxman> (dostęp 23.01.2023).
- Tewari, R., Kaushika, P. 2018, We analysed 1,000 BJP leaders & found the party remains a Brahmin-Baniya club. *The Print*, 1.08., <https://theprint.in/politics/ambedkar-on-its-agenda-but-bjp-has-little-place-for-dalits-is-still-a-brahmin-baniya-party/91449/> (dostęp 21.01.2021).
- Thapar, R. 1981. Dissent and Protest in the Early Indian Tradition. *Diogenes* 29 (113–114), s. 31–54. <https://doi.org/10.1177/039219218102911302>
- Venkatesan, V. 2000. The Laxman Line. *Frontline*, 16.09., <https://frontline.thehindu.com/cover-story/article30254965.ece> (dostęp 23.01.2023).
- Watsajana Mallanga, Kamasutra, czyli traktat o miłości*. 1985. Tłum. M.K. Byrski. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

-
- Webster, J.C.B. 1999. Who is a Dalit? W: S.M. Michael (red.), *Untouchable: Dalits in Modern India*. Boulder, CO: Lynne Rienner. <https://doi.org/10.1515/9781685851903-004>
- Zelliot, E. 2013. *Ambedkar's world: The making of Babasaheb and the Dalit movement*. New Delhi: Navayana Publishing.
- Zilla Parishad Nagpur, <https://web.archive.org/web/20130521005841/http://nagpur.nic.in/zpnagpur/English/Tourism1.htm> (dostęp 2.01.2023).

EASTERN REVIEW 2023, T. 12(1)

Krystian Maras

 <https://orcid.org/0000-0001-5400-0485>

Uniwersytet Łódzki

Wydział Studiów Międzynarodowych i Politologicznych

e-mail: krystian.maras@edu.uni.lodz.pl

Dlaczego Recep Tayyip Erdoğan wygrał wybory w 2023 roku? Prezydenckie roszczenia do legitymacji władzy

Streszczenie. Celem artykułu jest analiza narracji prezydenta Turcji Recepta Tayyipa Erdoğan z okresu kampanii wyborczej w 2023 r. w kontekście koncepcji roszczeń do legitymacji władzy w ujęciu Christiana van Soest i Julii Grauvogel oraz zespołu badawczego pod kierownictwem Marcusa Tannenberga, a także wyodrębnienie i scharakteryzowanie tych roszczeń za pomocą analizy komunikatów prezydenckiej Dyrekcji Komunikacji Republiki Turcji (*Türkiye Cumhuriyeti İletişim Başkanlığı*) oraz państwowej agencji informacyjnej – Agencji Anatolijskiej (*Anadolu Ajansı*). Zbadany został okres od 10 marca do 28 maja 2023 r. – od momentu ogłoszenia daty wyborów do ich rozstrzygnięcia.

Słowa kluczowe: Turcja, legitymizacja władzy, wybory, system polityczny, Recep Tayyip Erdoğan.

Why did Recep Tayyip Erdoğan win the 2023 elections? Presidential claims to legitimacy

Abstract. The point of the article is to analyze President of Türkiye Recep Tayyip Erdoğan's narrative during election campaign in 2023 using the concept of claims to legitimacy, conducted by Christian van Soest and Julia Grauvogel and a research team led

by Marcus Tannenberg. The point of this article is to identify these claims using sources from the Republic of Türkiye Directorate of Communication (*Türkiye Cumhuriyeti İletişim Başkanlığı*) and state-owned agency – Anadolu Agency (*Anadolu Ajansı*). Author analyzed period from March 10 to May 28, 2023 – from the publication of the date of the elections to their outcome.

Keywords: Turkey, legitimization of power, elections, political system, Recep Tayyip Erdoğan.

Wprowadzenie

Wybory prezydenckie w Turcji były jednym z najważniejszych wydarzeń politycznych w 2023 r. „Wybory stulecia”, gdyż odbywały się w roku setnej rocznicy powstania Republiki Turcji, w istocie wzbudzały silne emocje zarówno w tym kraju, jak i za granicą. Tłumaczyć można to faktem, że pod wieloma względami miały one charakter przełomowy, a w dodatku pozycja urzędującego od 2003 r. Recepta Tayyipa Erdoğan’a wydawała się być słabsza niż przed laty. Zjednoczenie opozycji w formule tzw. Stołu Sześciu¹, wystawienie wspólnego kandydata na urząd głowy państwa, silne trzęsienie ziemi tuż przed wyborami², głęboki kryzys gospodarczy³ istotnie wpływający na codzienne życie społeczeństwa oraz

¹ W wyniku referendum z 2017 r. i wyborów w 2018 r. w Turcji dokonała się transformacja reżimu politycznego z parlamentarno-gabinetowego w prezydencki. Tak zwany Stół Sześciu stanowił koalicję sześciu partii opozycyjnych wobec Recepta Tayyipa Erdoğan’a, które swoim głównym postulatem uczyniły przywrócenie w Turcji reżimu parlamentarno-gabinetowego i powstrzymanie dalszej konsolidacji autorytaryzmu. Takie działanie miałyby przynieść stabilizację gospodarczą oraz powrót podziału władz i rządów prawa. W skład koalicji wchodziły partie socjaldemokratyczne, konserwatywne i nacjonalistyczne. (Spancerska, 2023b).

² Trzęsienie ziemi o sile 7,7 w skali Richtera nawiedziło Turcję na początku lutego 2023 r. Najbardziej uszkodzone obszary obejmowały południowo-środkową część państwa (10 prowincji). Kataklyzm dotknął również północno-zachodnią część terytorium Syrii. Ocenia się, że liczba osób w jakiś sposób uszkodzonych w jego wyniku to 20 mln. Bank Światowy oszacował straty materialne na 34 mld dol. Ostatnie porównywalne w skutkach trzęsienie ziemi miało miejsce w roku 1999, przed przejściem władzy przez Partię Sprawiedliwości i Rozwoju (AKP) i ujawniło słabości strukturalne i organizacyjne państwa tureckiego (Michalski, 2023a; Spancerska, 2023b; Zürcher, 2013: 304–305).

³ Panujący ówczesnie w Turcji kryzys gospodarczy może być ilustrowany wskaźnikami inflacji. Według danych Banku Światowego turecka inflacja w 2022 r. sięgnęła 72,3% rok do roku, według państwowego urzędu statystycznego TÜİK wskaźnik ten w lutym 2023 r. wyniósł 55,18%, niezależna instytucja badawcza ENAG Inflation research Group podaje natomiast wartość 126,91% w analogicznym okresie. Warto wspomnieć również, że prezydent Recep Tayyip Erdoğan w reakcji na pogarszający się stan gospodarki państwa wprowadził w życie specyficzną formę walki z inflacją – politykę obniżania poziomu stóp procentowych (The World Bank, 2022; Spancerska, 2023b; 2022b).

jeden z największych kryzysów międzynarodowych od dekad wywołany pełnoskalową inwazją militarną Rosji na Ukrainę – to najważniejsze czynniki powodujące wspomnianą słabość obozu rządzącego, stanowiące jedynie zarys sytuacji wewnętrznej i zewnętrznej w okresie poprzedzającym połączone wybory prezydenckie i parlamentarne z maja 2023 r.

Co sprawiło, że w tych trudnych dla władzy warunkach Turcy w większości ponownie zaufali swojemu długoletniemu przywódcy? Zdaniem autora, decydującą rolę w tym procesie odegrała strategia narracyjna Erdoğana, czyli charakter wysuwanych przez niego roszczeń do legitymizacji władzy. Celem autora jest określenie tych narracji dzięki archiwum prezydenckiej Dyrekcji Komunikacji Republiki Turcji (*Türkiye Cumhuriyeti İletişim Başkanlığı*), Agencji Anatolijskiej (*Anadolu Ajansı*) – państwowej agencji informacyjnej – oraz oficjalnemu profilowi prezydenta na platformie „X”, za pomocą następujących pytań badawczych: (P1) Jakie narracje Recepta Tayyipa Erdoğana i bazujące na nich roszczenia do legitymizacji władzy dominowały w okresie przed pierwszą turą wyborów prezydenckich? (P2) Jakie roszczenia prezydenta do legitymizacji władzy dominowały pomiędzy pierwszą a drugą turą wyborów prezydenckich?

Struktura niniejszej pracy zakłada przegląd zagadnień teoretycznych odnoszących się do aspektu roszczeń do legitymizacji władzy ze szczególnym uwzględnieniem prac autorstwa Christiana van Soest i Julii Gravougel oraz zespołu badawczego pod kierownictwem Marcusa Tannenberga. Zasadniczą część pracy zajmuje identyfikacja roszczeń do legitymizacji władzy wysuniętych przez prezydenta Recepta Tayyipa Erdoğana w okresie poprzedzającym wybory z maja 2023 r. Badanie bazuje na analizie komunikowania politycznego prezydenta Erdoğana w postaci komunikatów prezydenckiej Dyrekcji Komunikacji Republiki Turcji (*Türkiye Cumhuriyeti İletişim Başkanlığı*) – dane te obejmują okres od 10 marca do 28 maja 2023 r., czyli od momentu ogłoszenia przez prezydenta daty wyborów do ich rozstrzygnięcia. Pomocniczym źródłem są artykuły państwowej agencji informacyjnej – Agencji Anatolijskiej (*Anadolu Ajansı*) – oraz publikacje na oficjalnym koncie prezydenta Erdoğana w serwisie „X”, znanym dawniej jako „Twitter” w analogicznym okresie. Niniejsze badanie skupia się na podażowej stronie legitymizacji władzy – autor koncentruje swoje zainteresowanie na sposobie, w jaki urzędujący prezydent poszukiwał akceptacji dla swojej władzy – jakich używał instrumentów, czyli jakie narracje kształtował.

Zagadnienia teoretyczne

Legitymizacja władzy jest nierozzerwalnie związana z pojęciem władzy politycznej i wyraża uprawnienie rządzących do podejmowania wiążących decyzji, przy równoczesnej aprobacie rządzonych (Antoszewski, 2024: 203). Innymi

słowy, jest to przyzwolenie na rządzenie udzielane przez społeczeństwo konkretnym grupom/jednostkom dążącym do sprawowania władzy politycznej. Należy podkreślić, że jest to proces, który rządzący muszą nieustannie podtrzymywać. Władza legitymizowana zatem wyklucza przymus i strach jako źródła podporządkowania, gdyż u jej źródeł leży dobrowolne pozwolenie na władzę udzielane przez społeczeństwo (Winęławska, 2018: 234–235).

Sposoby legitymizacji władzy różnią się w zależności od przyjętego reżimu politycznego – możemy zauważyć wyraźne różnice pomiędzy demokracją, autorytaryzmem i totalitaryzmem. W demokracjach główną rolę odgrywają wolne, równe, konkurencyjne, cykliczne, konstytucyjne, rywalizacyjne wybory umożliwiające alternację władzy. Ważny jest cały proces wyborczy – od swobody kształtowania oferty wyborczej w czasie kampanii, poprzez transparentne procedury wyboru, po uznanie zwycięzców, niepodważanie prawa do sprawowania funkcji. W okresie sprawowania władzy ważna jest partycypacja obywateli, socjalizacja elit politycznych, konsensualizm zamiast konfliktu. Wszystko to składa się na proces legitymizacji władzy – uzyskiwanie aprobaty do rządzenia w oczach społeczeństwa. W przypadku państw totalitarnych najważniejszą rolę w tym procesie odgrywa agresywna, wszechobecna ideologia obejmująca swym zasięgiem wszelkie sfery życia politycznego, społecznego, kulturalnego, gospodarczego obywateli (Tokarczyk, 2016: 91–94). Ideologia jest przyczyną wszystkiego, swoistym absolutem.

W reżimach autorytarnych natomiast kwestia legitymacji staje się nieco bardziej złożona, choćby z powodu różnorodności odmian państw autorytarnych. Możemy jednak zauważyć pewne uniwersalne strategie. Przywódcy autorytarni w celu legitymizacji swej władzy często wykorzystują rzeczywiste lub wyobrażone zagrożenia zewnątrz czy wewnątrz – podkreślają potrzebę stabilizacji, ładu, porządku i bezpieczeństwa. Stwarzają wokół siebie aurę autorytetu i charyzmy; autorytet ten wynika z samego faktu posiadania władzy i zajmowania określonego stanowiska przywódczego. Nie oznacza to, że w reżimach niedemokratycznych nie przeprowadza się wyborów. Lee Morgenbesser (2014: 28–31) wskazuje, że w warunkach reżimów hybrydalnych i autorytarnych wybory służą legitymizacji władzy, zarządzaniu elitą polityczną oraz kształtowaniu mechanizmów klientelistyczno-patronalnych.

Christian von Soest i Julia Grauvogel (2017: 289–291), bazując na literaturze dotyczącej legitymizacji władzy w warunkach reżimów autorytarnych identyfikują sześć roszczeń do legitymizacji: mit założycielski, ideologia, personalizm (władza personalna lidera), procedury, skuteczność i międzynarodowe zaangażowanie (polityka zagraniczna). W ich rozumieniu strategiami legitymizacji władzy/roszczeniami do legitymizacji (*legitimation strategies/claims to legitimacy*) mogą być „zarówno instrumentalne manipulacje mające na celu zabezpieczenie władzy politycznej, jak i autentyczne przekonania wśród elity politycznej. Są one zatem wartością strategiczną i mogą również wyrażać prawdziwe przekonania członków elity dotyczące postrzegania ich uprawnień do rządzenia” (von Soest, Grauvogel, 2017: 288).

Mit założycielski (*foundational myth*) jest wydarzeniem symbolicznym, które daje początek jakiejś nowej strukturze; może nią być ustrój, ruch polityczny czy też samo państwo. Rządzący lubią podkreślać swoją rolę w budowaniu państwa niejako „na nowo”. Idealnym materiałem na mit założycielski są przełomowe i dynamiczne wydarzenia, takie jak wojna, rewolucja, działalność ruchów niepodległościowych czy udane lub nieudane, jak w przypadku Turcji po 2016 r., zamachy stanu⁴. Ideologia jest rozumiana jako narracja dotycząca słuszności określonego porządku politycznego, jej celem jest stworzenie określonego systemu przekonań i porządku politycznego. Roszczenia do legitymizacji oparte na czynniku ideologicznym często zawierają odniesienia do nacjonalizmu i religii (von Soest, Grauvogel, 2017: 290).

Personalizm (*personalism*) skupia się na osobie przywódcy politycznego, idea ta jest silnie powiązana z charyzmatycznym typem legitymacji w ujęciu Maxa Webera. W narracji tej można zaobserwować częste odwołania do lidera jako osoby zapewniającej jedność, rozwój i stabilność w państwie (von Soest, Grauvogel, 2017: 291). Strategia oparta na podkreślaniu roli procedur (*procedures*) w procesie władzy polega np. na przeprowadzaniu wyborów i innych mechanizmów opartych na zasadach, które umożliwiają przekazywanie władzy w sposób „uporządkowany”; autorzy podają przykład reżimów rządzonych przez wojsko, które stara się stworzyć pozory legalizmu pomimo nadużyć władzy (von Soest, Grauvogel, 2017: 291).

Roszczenie do legitymacji na podstawie skuteczności (*performance*) polega na podkreślaniu zasług reżimu na polu zaspokajania potrzeb społeczeństwa (głównie ekonomicznych i społecznych). Polityka zagraniczna stanowi funkcję polityki wewnętrznej i zawsze w takiej perspektywie powinna być rozpatrywana.

Zaangażowanie międzynarodowe (*international engagement*) sprzyja więc legitymizacji władzy na arenie wewnętrznej. Uczestnictwo w procesach pokojowych, mediacjach, szczytach państw, inicjowanie i negocjowanie umów międzynarodowych, kształtowanie wizerunku silnego państwa, wreszcie wykorzystywanie zewnętrznych wrogów do konsolidacji władzy – wszystko to stanowi przykład działań w tym zakresie. Omówione strategie legitymizacji są mechanizmami potencjalnie wzajemnie powiązаныmi ze sobą, wzmacniającymi ogólne roszczenie władzy do jej uprawomocnienia, lecz funkcjonują na różnych zasadach (von Soest, Grauvogel, 2015: 6). Nie oznacza to jednak, że każda władza autorytarna używa w swej narracji wszystkich tych roszczeń do legitymacji w jednakowej sile – akcenty zazwyczaj rozkładają się nierównomiernie w zależności od aktualnej sytuacji politycznej, gospodarczej, społecznej.

⁴ Ten proces dobrze opisuje Mateusz Chudziak w raporcie dla Ośrodka Studiów Wschodnich. Argumentuje on, że pokonanie puczystów i w konsekwencji obrona procesu przebudowy państwa tureckiego pod przewodnictwem elity politycznej kształtowanej przez Recepta Tayyipa Erdoğaną stanowią najważniejszą cezurę przy budowie nowego porządku politycznego (Chudziak, 2017: 44).

Silne roszczenia do legitymacji niosą ze sobą konsekwencje dla władzy, m.in. w postaci wzmocnienia spójności elity politycznej, czy określenia, kto może krytykować reżim i w jakim zakresie (von Soest, Graovogel, 2015: 6). Julia Graovogel i Christian von Soest (2015: 18) dostarczają nam jeszcze jedno ciekawe spostrzeżenie powiązane z nakładaniem różnorodnych sankcji na reżim autorytarny o silnych roszczeniach do legitymacji. Mianowicie, gdy sankcje te wpływają wszechstronnie na gospodarkę czy ludność jako całość, zwykle wywołują w społeczeństwie niezamierzony efekt jednoczenia się wokół władzy państwowej, w rezultacie prowadząc do konsolidacji reżimu.

Kolejne ważne dla tej pracy ujęcie kwestii roszczeń do legitymizacji władzy opracował zespół badawczy, w skład którego weszli Marcus Tannenberg, Michael Bernhard, Johannes Gerschewski, Anna Lührmann i Christian von Soest. Dokonali oni analizy roszczeń do legitymacji reżimów politycznych w 183 krajach świata na przestrzeni lat 1900–2019. Rozróżniają oni cztery strategie legitymizacji władzy, które mają swoje oparcie w: skuteczności, osobie lidera, racjonalno-legalnych procedurach oraz ideologii (Tannenberg *et al.*, 2021). Co ważne, badacze ci wyklarowali swoje typy idealne roszczeń do legitymacji na podstawie analizy zarówno reżimów demokratycznych, jak i autorytarnych, skupiając się na jej podażowej stronie (nie na tym, czy obywatele akceptują te roszczenia, tylko na samych roszczeniach zgłaszanych przez polityczne przywództwo w celu usprawiedliwienia swoich rządów). W związku z tym, jak zauważają autorzy, „strategie te skupiają się raczej na poszukiwaniu legitymacji (*seek legitimacy*), niż na legitymacji jako takiej (*legitimacy itself*)” (Tannenberg *et al.*, 2021: 78). Badacze opierają fundamenty swojej teorii na dwóch źródłach: klasycznym podziale przedstawionym przez Maxa Webera (władza charyzmatyczna, tradycyjna i legalna) oraz dwóch modelach wsparcia w ujęciu Davida Eastona: rozproszonego (*diffuse*) i specyficznego (*specific*).

Strategia oparta na procedurach racjonalno-prawnych (*rational-legal*) zasa-
dza się na

istnieniu obszernego, wiążącego i spójnego zbioru praw, który reguluje i dyscyplinuje działania władz. Rządzący są zazwyczaj wybierani za pomocą specjalnych procedur, takich jak wybory (w przypadku demokracji), przejęcie władzy lub dziedziczenie (monarchie). Jednak nawet ich władza zazwyczaj podlega ograniczeniom przepisami prawa (Tannenberg *et al.*, 2021: 78).

Strategia oparta na (2) skuteczności bazuje na podkreślaniu zasług reżimu na polu zaspokajania potrzeb społeczeństwa i dostarczaniu dobrobytu. Wyjątkowa osobowość i charakter (3) osoby lidera jest mocno powiązana z weberowską teorią władzy charyzmatycznej. Na koniec, autorzy identyfikują różne rodzaje (4) ideologii (nacjonalistyczne, oparte na religii, socjalistyczne, konserwatywne czy zmierzające do odbudowy poprzedniego *status quo – restorative*) (Tannenberg *et al.*, 2021: 78).

Prezydenckie roszczenia do legitymizacji władzy

Dobrym przykładem z literatury, który traktuje o zagadnieniach legitymizacji władzy prezydenta Recepta Tayyipa Erdoğan w okresie po nieudanym zamachu stanu z 2016 r., jest tekst Mateusza Chudziaka (2017) opublikowany w ramach cyklu „Punkt Widzenia Ośrodka Studiów Wschodnich”. Szczególne znaczenie wspomnianego opracowania dla niniejszej pracy ma rozdział trzeci, w którym autor przedstawia założenia ideologiczne – filary tzw. Nowej Turcji. Są to: naród, państwo, przywódca oraz walka o lepsze jutro. Naród jest kluczowy ze względu na podkreślenie korzeni i źródła władzy, która od niego pochodzi. To naród poprzez swoją wolę (*milli irade*) wyrażoną przy urnach wyborczych uprawomocnia władzę, która ma jemu służyć (koncepcja suwerenności narodu) (Chudziak, 2017: 33).

Państwo jest tworem nadrzędnym, które ma zapewniać dobrobyt, stabilizację i rozwój, będąc silnym i suwerennym, wolnym od obcych wpływów. Jednocześnie powinno ono sięgać do swojej islamskiej oraz mocarstwowej tradycji, zrywając z izolacjonizmem na rzecz międzynarodowego aktywizmu. Państwo tureckie jako filar ideologiczny ma być wyrazicielem woli narodu, jego obrońcą i rzecznikiem (Chudziak, 2017: 34–37).

Przywódca – Recep Tayyip Erdoğan – jest ściśle powiązany z państwem, prowadząc je oraz naród do ponownej potęgi. Filar ten podbudowany jest kulturowo poprzez silnie zakorzeniony kult silnego lidera (Chudziak, 2017: 37–41).

Walka o lepsze jutro zakłada nieustanną mobilizację społeczeństwa do przezwycięzania różnorodnych trudności i wrogów oraz budowy podwalin pod lepszą przyszłość. Ważnym aspektem tego filaru jest podkreślanie cywilizacyjnego skoku dokonanego pod przewodnictwem Partii Sprawiedliwości i Rozwoju (AKP) oraz obecność wrogów, którzy zagrażają przyszłości kraju (Chudziak, 2017: 41–43). Przedstawione ramy teoretyczne są wciąż obecne w narracji prezydenta Erdoğan i jego roszczeniach do legitymizacji władzy, co potwierdza poniższa analiza.

Pełnoskalowa inwazja militarna Rosji na Ukrainę spowodowała zastosowanie przez tureckich decydentów politycznych strategii balansowania⁵ między

⁵ Turcja, utrzymując dobre relacje zarówno z Rosją, jak i z Ukrainą, znajduje się w szczególnym miejscu tego układu geopolitycznego. Z Rosją łączy ją przede wszystkim stosunki gospodarcze – import gazu, budowa przez Rosatom elektrowni jądrowej w Akkuyu czy duża liczba rosyjskich turystów. W przypadku Ukrainy ważne są kwestie historyczne (Tatarzy krymscy) czy też współpraca w dziedzinie obronności. Warto zaznaczyć, że Turcja nie uznaje nielegalnej aneksji Krymu i stoi na stanowisku konieczności utrzymania integralności terytorialnej Ukrainy – silna obecność rosyjska na Morzu Czarnym jest sprzeczna z tureckim interesem w tym regionie. W obliczu pełnoskalowej agresji Rosji na Ukrainę Turcja pozycjonuje się w roli państwa, które może w przyszłości odegrać rolę mediatora-rozjemcy, przy jednoczesnej próbie utrzymania dobrych relacji z oboma państwami oraz maksymalizacji zysków politycznych i gospodarczych płynących z tak opisanej sytuacji międzynarodowej. W tak przedstawionym kontekście należy rozpatrywać wszelkie działania prezydenta Erdoğan na forum międzynarodowym.

Rosją a Ukrainą. Jednym z efektów takich działań było pokazanie osoby lidera jako skutecznego i liczącego się na forum międzynarodowym polityka (kwestia negocjacji w sprawie korytarza zbożowego⁶, czy akcesji Szwecji oraz Finlandii do NATO⁷) i w ten sposób wpłynęło na wysunięcie roszczeń do legitymizacji władzy. Sztuka balansowania cieszy się tradycją na gruncie sposobu prowadzenia tureckiej polityki zagranicznej, sięgającą okresu II wojny światowej⁸.

Ponownie, zaistnienie sytuacji zagrożenia poza granicami państwa uruchomiło w umysłach decydentów politycznych w Ankarze odwołanie się do tradycji polityki balansowania i spowodowało określone reakcje. Zachowanie Turcji w tym aspekcie było ściśle powiązane ze zbliżającymi się wyborami prezydenckimi. Recep Tayyip Erdoğan, chcąc wygrać nadchodzącą elekcję, musiał odwrócić uwagę społeczeństwa od krytycznej sytuacji gospodarczej oraz zmobilizować elektorat konserwatywny i nacjonalistyczny – stąd użycie

⁶ Umowa o ustanowieniu korytarza zbożowego, dzięki któremu umożliwiono eksport ukraińskiego zboża przez Morze Czarne została pierwotnie podpisana 22 lipca 2022 r. na okres 120 dni z opcją przedłużenia, formalnie jako dwa osobne akty w formatach Ukraina–Turcja–ONZ oraz Rosja–Turcja–ONZ. Porozumienia te były istotnym sukcesem dyplomacji tureckiej, która w ówczesnej sytuacji międzynarodowej starała się odgrywać rolę mediatora (Directorate of Communications, 2023n; Guldogan, 2023a; Szeligowski, 2022).

⁷ Sprzeciw wobec akcesji Szwecji i Finlandii do NATO należy odczytywać przez pryzmat dwóch czynników. Po pierwsze, turecki prezydent asertywną aktywnością na forum międzynarodowym chciał odwrócić uwagę społeczeństwa od kryzysu gospodarczego i zmobilizować wyborców nacjonalistycznych, prezentując się jako lider, od którego zdania zależy kształt stosunków międzynarodowych. Po drugie, Turcja od lat prowadzi transakcyjną politykę zagraniczną. Oznacza to, że w ówczesnych okolicznościach międzynarodowych pojawiła się możliwość wywalczenia ustępstw i różnego rodzaju koncesji gospodarczych ze strony państw zachodnich (przede wszystkim USA), z którymi relacje w ostatnich latach wyraźnie pogarszały się. Głównym problemem w relacjach turecko-szwedzkich było udzielenie przez państwo nordyckie schronienia osobom, które według Turków powiązane są z Partią Pracujących Kurdystanu (PKK) – uznawaną za organizację terrorystyczną przez Turcję, UE i USA – czy z Ruchem Fethullaha Gülena, odpowiadającym za nieudany zamach stanu z 2016 r. Wynika to z tego, że Turcja traktuje bezpieczeństwo wewnętrzne jako nie tylko bezpieczeństwo w ramach swoich granic, stąd w ostatnich latach tureckie operacje wojskowe przeciw PKK w Syrii i Iraku. Turcy żądali wycofania poparcia dla organizacji prokurdyjskich, zniesienia sankcji nałożonych na turecki przemysł obronny oraz ekstradycję osób z obywatelstwem tureckim, którzy według rządu w Ankarze byli terrorystami (Spancerska, 2022a; 2022c).

⁸ Turcja w latach 1913–1923 prawie nieustannie prowadziła działania wojenne w obronie swojego istnienia. W ich wyniku społeczeństwo i gospodarka turecka uległy dewastacji i zubożeniu. W związku z tak zarysowaną sytuacją w okresie II wojny światowej interesem pierwszorzędym Turcji było uniknięcie bezpośredniego zaangażowania w konflikt. Jednocześnie, Turcy najbardziej obawiali się agresji ze strony Włoch. W zależności od bilansu sił w trakcie działań wojennych, Turcy dokonywali zbliżeń to z aliantami, to z III Rzeszą. Istotnym aspektem gospodarczym wojny, był handel rudą chromitu – Turcy w czasie wojny sprzedawali ten produkt zarówno Brytyjczykom, jak i Niemcom, zgodnie z zawartymi umowami i wynikającymi z nich terminami. Ostatecznie Turcja wypowiedziała wojnę Niemcom w lutym 1945 r., gdy zwycięstwo aliantów było przesądzone (Wasilewski, 2023: 78–82; Zürcher, 2013: 203–205; Zdulski, 2009: 45–57).

weta w kontekście akcesji Szwecji i Finlandii⁹ do NATO, które wybrzmiało po raz pierwszy 13 maja 2022 r. (Strachota, Michalski, 2022). Sytuacja uległa zaostrzeniu, gdy w Szwecji podczas demonstracji spalono Koran, czy wieszano kukły prezydenta Turcji (Defence24.pl. 2023; Michalski, 2023a). W ciągu kilku miesięcy jednak Turcy jasno określili, jaka jest cena za zgodę na Szwecję w NATO – była nią zgoda na sprzedaż Turcji samolotów F-16 wraz z zestawami modernizacyjnymi (Sabak, 2003). Na tym przykładzie można zaobserwować, jak sytuacja międzynarodowa wpływa na kształtowanie roszczeń do legitymizacji władzy. Sztuka balansowania wpływów zachodnich i rosyjskich, połączona z transakcyjnym charakterem tureckiej polityki zagranicznej umożliwiła przedstawienie tureckiego przywódcy jako lidera, który potrafi wynegocjować na forum międzynarodowym korzyści dla państwa i społeczeństwa. Co więcej, istotny wpływ na kształt narracji miały relacje z Rosją. Odroczenie płatności za gaz do 2024 roku (Potera 2023), czy oddanie do użytku elektrowni jądrowej w Akkuyu (Krzyżanowska, Rudnik, 2023) ukazało Erdoğaną jako przywódcę, który potrafi walczyć o tureckie interesy. Bazując na teorii opisanej w pierwszej części artykułu, przedstawione narracje należy zakwalifikować jako roszczenie bazujące na sytuacji międzynarodowej, skuteczności w działaniu oraz osobie przywódcy. Dobrze koresponduje to również z filarem silnego przywódcy przedstawionym przez Mateusza Chudziaka. Recep Tayyip Erdoğan spełnia rolę lidera, dzięki któremu dokonuje się rozwój Turcji.

Trzęsienie ziemi z lutego 2023 r. również wymusiło kształtowanie odpowiednich narracji i bazujących na nich roszczeń do legitymizacji władzy. Wystąpienie tak dużego kataklizmu w warunkach 21-letnich rządów Partii Sprawiedliwości i Rozwoju (AKP) spowodowało, że całkowicie niewiarygodnym byłoby zrzucenie winy za zniszczenia na jakikolwiek inny krajowy rząd centralny. Początkowo próbowano zrzucić odpowiedzialność na jednostki samorządu terytorialnego pozostające poza kontrolą AKP oraz na firmy deweloperskie. Jednakże, w odpowiedzi na katastrofę naturalną, prezydent postanowił podjąć narrację podkreślającą osiągnięcia infrastrukturalne i gospodarcze dwóch dekad swoich rządów, stawiając – w odczuciu autora – na to, że fakt dynamicznego rozwoju państwa; który istotnie dokonał się zwłaszcza w pierwszej części rządów Recepta Tayyipa Erdoğaną; będzie sprzyjał wiarygodności prezydenckiej obietnicy o szybkiej i skutecznej odbudowie regionu dotkniętego trzęsieniem ziemi. Obietnice te głoszone w regionach dotkniętych kataklizmem¹⁰ również stanowiły element narracji,

⁹ Finlandia otrzymała turecką zgodę na akcesję jeszcze podczas kampanii wyborczej przed tureckimi wyborami – w marcu 2023 r. – Szwecja natomiast musiała na nią czekać aż do stycznia 2024 r. (Directorate of Communications, 2003p).

¹⁰ W wyniku trzęsienia ziemi w południowo-środkowej części Turcji dotkniętych zostało 10 prowincji, z których najbardziej poszkodowanymi zostały Hatay, Kahramanmaraş, Adıyaman i Gaziantep (Michalski, 2023b).

mającej na celu wysunięcie silnych roszczeń do legitymizacji władzy. W sferze Internetu, na oficjalnym koncie prezydenta w serwisie „X” pojawiła się seria postów z grafikami dotyczącymi skali inwestycji w prowincjach tureckich (Recep, 2023a; b; c). Narracja ta miała również znaczenie z perspektywy drugiego filaru tzw. Nowej Turcji, czyli państwa. Obietnica odbudowy regionu dotkniętego trzęsieniem ziemi miała dowodzić siły i sprawności państwa tureckiego konstruowanego przez prezydenta Erdoğan. Podkreślanie osiągnięć również w dziedzinie przemysłu zbrojeniowego stanowiło element budowy i umacniania dumy narodowej i wpisywało się w narrację sukcesu gospodarczego ostatnich 21 lat. Aleksandra Spancerska (2022d) ocenia, że do najważniejszych osiągnięć tureckiego przemysłu zbrojeniowego należą m.in. bezzałogowe statki powietrzne Bayraktar TB2, czołgi Altay czy okręt TCG Anadolu, który wszedł do służby w kwietniu 2023 r. i był wyraźnie eksponowany w trakcie kampanii wyborczej (Directorate of Communications, 2003e). Elementem takiej narracji było również wykorzystanie samochodu elektrycznego rodzimej produkcji – TOGG T10X – służył on jako towar eksportowy w postaci podarunków dla innych głów państw (w kampanii wyborczej swój model TOGG T10X otrzymał prezydent Azerbejdżanu İlham Alijew (Directorate of Communications, 2003g; l; n). Ponadto w kwestii ekonomii prezydent wykorzystywał przewagę konkurencyjną wynikającą z pełnionego urzędu, podnosząc płacę minimalną, tym samym oddziałując na wyborców. Recep Tayyip Erdoğan stawiał również na wiece masowego poparcia, które pokazywać miały popularność jego oraz partii – na jednym z takich zgromadzeń tuż przed pierwszą turą wyborów miało zjawić się około 1,7 mln Turków (Aydoğan, 2003).

Prezydent odwoływał się w swoim przekazie również do wątków religijnych – uczestniczył w otwarciach meczetów: Sultana Ahmeda i Barbarosa Hayreddina Paszy (Directorate of Communications, 2003i; j), modlitwach (Directorate of Communications, 2003k) czy konkursie recytacji Koranu (Directorate of Communications, 2003f). Obóz prezydencki zdecydował się na zakończenie kampanii wyborczej w świątyni Hagia Sophia – miejscu, które w 2020 r. z polecenia Erdoğan została przemianowana z muzeum w meczet (Daily Sabah, 2023c)¹¹. Prezydent używał także aspektów religijnych w celu atakowania kontrkandydata – Kemala Kılıçdaroğlu – zwłaszcza, gdy ten został sfotografowany stojąc w butach na dywaniku modlitewnym lub gdy ogłosił, że jest Alewitą¹². Podniesienie narracji związanej z religią miało związek

¹¹ Hagia Sophia została przekształcona w muzeum przez pierwszego prezydenta Republiki Tureckiej, Mustafę Kemala Atatürka, w roku 1934 jako symbol budowy nowego, laickiego porządku w państwie. Muzeum Hagia Sophia zostało przemianowane na meczet ponownie w roku 2020 jako symbol polityki prezydenta Erdoğan, mającej na celu dowartościowanie islamu w życiu społeczno-politycznym Turcji.

¹² Alewici – wyznawcy odmiany islamu zbliżonej teologicznie do szyizmu, których nazwa pochodzi od Alego, zięcia Mahometa, czwartego kalifa i głównej postaci szyizmu. Wyznawcy są blisko związani z bractwem bektaszije. W wierzeniach alewitów można odnaleźć wiele elementów szamanizmu, zoroastryzmu, chrześcijaństwa i islamu. Odmienne obrzędy i obyczaje połączone ze

z odradzeniem się pozycji islamu w życiu społeczno-politycznym Turcji podczas rządów AKP. Istotnym elementem narracji prezydenta było oskarżanie opozycji, zwłaszcza Republikańskiej Partii Ludowej na czele z jej przewodniczącym o powiązania z Partią Pracujących Kurdystanu (PKK)¹³, uznawaną zarówno przez władze tureckie, jak i USA oraz Unię Europejską za organizację terrorystyczną.

Zdaniem autora jednak, najważniejszym elementem narracji prezydenta Recepta Tayyipa Erdoğan przez cały okres kampanii wyborczej, było stworzenie konstruktów „Stulecia Turcji” jako połączenia ideologii (Tannenberga *et al.*) oraz mitu założycielskiego (ujęcie van Soesta i Grauvogel), poparte roszczeniami do legitymizacji władzy opartymi na skuteczności rządów ostatnich 21 lat oraz przywództwie lidera. Konstrukt ten miał symbolizować dalszy dynamiczny rozwój gospodarczy, infrastrukturalny i militarny Turcji, która miałaby być globalną potęgą, aktywnie kształtującą zmieniający się ład międzynarodowy. Taki scenariusz mógłby zagwarantować jedynie kolejne zwycięstwo Partii Sprawiedliwości i Rozwoju oraz samego prezydenta Erdoğan, którzy budują Stulecie Turcji „razem z narodem” (Directorate of Communications, 2003r), „realizując marzenia stawiane od powstania Republiki” (Directorate of Communications, 2003m) i „nigdy nie zostawiając naszych obywateli z obszaru dotkniętego trzęsieniem ziemi” (Directorate of Communications, 2003d). W przeciwnym wypadku opozycyjna Republikańska Partia Ludowa (CHP), będąca realizatorem „obcych interesów”¹⁴ i „współpracująca z organizacjami terrorystycznymi”¹⁵ wszelkie te wysiłki zniweczy. Naród turecki,

wspieraniem przeciwników państwa Imperium Osmańskiego stworzyło negatywny i nieprzyjazny stereotyp wyznawcy alewizmu w oczach dominujących w kraju sunnitów. Mniejszość alewicką szacuje się na 15–30% (Chudziak, 2017: 30; Godzińska, 2023: 20; Cegielski, 2014: 399).

¹³ Partia Pracujących Kurdystanu została założona w 1978 r. w Turcji przez studentów kurdyjskich, którym przewodził Abdullah Öcalan, obecnie przebywający w więzieniu. Rząd turecki od lat 80. XX w. zwalcza zbrojnie wszelkie ruchy kurdyjskie dążące do separacji. Według szacunków tureckich, w wyniku walk z PKK zmarło około 40 tys. osób. Po przejęciu władzy przez AKP w 2002 r., rozpoczęto program reform państwa, powiązany z intensywnymi staraniami Turcji zmierzającymi do dołączenia do Unii Europejskiej. W wyniku tego procesu Kurdowie uzyskiwali pewne swobody i prawa. Cały proces jednak uległ ostatecznie załamaniu przez wydarzenia z lat 2011 (wybuch wojny domowej w Syrii i powiązana z tym działalność oddziałów kurdyjskich), 2015 (kooptacja do rządu skrajnie nacjonalistycznej Partii Ruchu Narodowego oraz przekroczenie progów wyborczego w wysokości 10% przez opozycyjną, prokurdyjską partię HDP, przejmującą głosy konserwatywnych wyborców kurdyjskich) oraz 2016 – po nieudanym zamachu stanu rząd turecki wprowadził stan wyjątkowy, podczas którego aresztowano przywódców i kilku polityków HDP, m.in. Selahattina Demirtaşa (Guldogan, 2023b.; Spancerska, 2022d; Jomma, Tillo, 2014: 123).

¹⁴ Zdaniem autora chodziło o interesy USA i mocarstw europejskich. Retoryka ta jest powiązana z nadziejami, jakimi żyła w okresie przedwyborczym prasa zachodnia, zwłaszcza niemiecka, jakoby zbliżał się nieuchronnie kres rządów prezydenta Erdoğan.

¹⁵ Głównie chodzi o Partię Pracujących Kurdystanu oraz organizację FETÖ (Ruch Gülena). Organizacja ta oskarżana jest o przeprowadzenie nieudanego zamachu stanu w 2016 r. Była to grupa ludzi nieformalnie powiązanych ze sobą, której przewodził charyzmatyczny kaznodzieja Fethullah Gülen, przebywający na emigracji w USA. W początkowym okresie rządów Erdoğan, AKP ściśle współpra-

powierając dalszy ster państwa Erdoğanowi i jego partii, spowoduje, że razem „zamienią nadchodzące stulecie istnienia państwa w Stulecie Turcji” (Directorate of Communications, 2003o). Konstrukt „Stulecia Turcji” idealnie wpisuje się również w narrację walki o lepsze jutro przedstawioną przez Mateusza Chudziaka (2017). W tym przypadku można zaobserwować zarówno obietnicę zbudowania lepszej przyszłości, jak i wskazanie wrogów, którzy tej świetlanej przyszłości zagrażają.

Tabela 1. Roszczenia do legitymacji władzy wysunięte przez prezydenta Recepta Tayyipa Erdoğan

Mit założycielski/ideologia	Zaangażowanie międzynarodowe	Skuteczność	Personalizm/Osoba lidera	Procedury racjonalno-prawne
<p>Konstrukt „Stulecia Turcji”</p> <p>Podnoszenie aspektów religijnych – islam sunnicki – (nadeptanie dywanika modlitewnego, finisz kampanii w meczecie Hagia Sophia)</p> <p>Tradycjonalizm (narracja anty LGBT)</p> <p>Stworzenie powiązania między opozycją, a PKK uznawaną przez władzę za organizację terrorystyczną</p> <p>Nacjonalizm i umacnianie dumy z Ojczyzny</p>	<p>Wszelkie akcje dyplomacji tureckiej podjęte w kontekście starań Szwecji i Finlandii o akcesję do NATO (np. negocjacje o przedłużeniu umowy o korytarzu zbożowym, czy reakcje na palenie Koranu na manifestacjach w Szwecji)</p> <p>Specyficzny charakter stosunków z Rosją</p> <p>Antyzachodnia narracja</p>	<p>Ekspozycja osiągnięć 21 lat władzy Erdoğan – rodzimy samochód elektryczny TOGG T10X, turecki przemysł zbrojeniowy, projekty infrastrukturalne, obietnica odbudowy obszaru dotkniętego trzęsieniem ziemi</p>	<p>Populizm – prezydent Erdoğan jako sługa narodu, organizowanie masowych wieców poparcia, podkreślanie osobistych zasług dla kraju</p> <p>Wykorzystanie polityki balansowania między Rosją, a Ukrainą do przedstawienia prezydenta jako polityka skutecznego i liczącego się na forum międzynarodowym</p>	<p>Podnoszenie aspektu wysokiej frekwencji i konieczności przeprowadzenia drugiej tury jako istotnych dowodów na dobrą kondycję demokracji w Turcji, artykułowane zwłaszcza po pierwszej turze wyborów prezydenckich</p>

Źródło: opracowanie własne na podstawie komunikatów Dyrekcji Komunikacji Republiki Turcji i schematów Christiana van Soesta i Julii Grauvogel oraz zespołu badawczego pod kierownictwem Marcusa Tannenberga.

Pierwsza tura wyborów zakończyła się zwycięstwem urzędującego prezydenta dzięki uzyskanym 49,4% głosów, podczas gdy kandydat zjednoczonej opozycji zdobył 45% głosów (Spancerska, 2023a). Główne strategie legitymizacyjne po 14 maja 2023 r. uległy pewnej modyfikacji, walka polityczna zamieniła się w starcie dwóch kluczowych kandydatów – Recepta Tayyipa Erdoğan i Kemala

cowala z Ruchem Gülena, zwalczając świeckie elity polityczne w biurokracji oraz wojsku. W roku 2013 doszło do pierwszego poważnego konfliktu między dawnymi sojusznikami – ujawniono aferę korupcyjną uderzającą bezpośrednio w rząd premiera Erdoğan (Matusiak, 2015; Daily Sabah, 2003a; d).

Kılıçdaroğlu. Nie osłabiła narracja dotycząca tematu skuteczności 21-letnich rządów, budowy „Stulecia Turcji” czy aspektu personalnego poświęcenia prezydenta dla kraju. W jednym ze spotkań z wyborcami w Stambule padło dobrze to podsumowujące stwierdzenie: „spędziłem całe swoje życie polityczne służąc naszemu narodowi” (Directorate of Communications, 2023b). Nie ustały również wizyty w regionach dotkniętych trzęsieniem ziemi. Pomiedzy pierwszą a drugą turą możemy zauważyć widoczne odwołania do kwestii proceduralnych. Urzędujący prezydent wielokrotnie podkreślał, że „żaden autokrata nie zgodziłby się na drugą turę” (Directorate of Communications, 2003a; Daily Sabah, 2003b), wyniki wyborów natomiast stanowić miały emanację woli narodu, który tłumnie stawiał się przed urnami wyborczymi osiągając rekordową frekwencję w historii wyborów w Turcji, a obóz rządzący zdobył jedynie 322 mandaty na 600 możliwych. Zwycięzcą tego „festiwalu demokracji” (Directorate of Communications, 2003f) miał być cały naród oraz państwo.

Podkreślano również, że trudno znaleźć równie wysoki stopień partycypacji wyborczej w krajach Zachodu, sugerując wyższość tureckiej demokracji. Widać wyraźnie jak prezydent Erdoğan akcentuje znaczenie woli narodu (*milli irade*), co dowodzi aktualności twierdzeń Mateusza Chudziaka o filarach tzw. Nowej Turcji. Między pierwszą a drugą turą doszło również do przedłużenia obowiązywania umowy o korytarzu zbożowym, co przypomniało o roli Turcji w konflikcie rosyjsko-ukraińskim. Retoryka oczerniania opozycji i głównego kontrkandydata uległa kontynuacji, a nawet intensyfikacji. Dobrze oddają to wpisy na oficjalnym koncju w serwisie „X” w okresie między turami. Inkumbent określał Kemala Kılıçdaroğlu jako współpracownika FETÖ (Ruchu Gülena, który w myśl narracji rządu stoi za zamachem stanu z 2016 r.), faszystę, który jedynie zakłada maskę demokracji, służy zachodnim imperialistom, globalnych mediom, lichwiarzy, czy ruchom LGBT (Recep, 2023d; e; f; g).

Urzędujący prezydent ustawił się również w kontrze do ostrej antyimigranckiej retoryki przewodniczącego CHP oraz przeciwstawiał zalety rządów jednoosobowych w systemie prezydenckim wadom i niestabilnością rządów w systemie parlamentarno-gabinetowym, który postulowała wprowadzić zjednoczona opozycja. Zdaniem autora, kampanię oszczerstw w stosunku do opozycji można zakwalifikować jako roszczenie do legitymizacji władzy mające podstawy ideologiczne. Prezydent Erdoğan zakończył kampanię w serwisie „X”, publikując film, który pokazywał większość osiągnięć gospodarczych, infrastrukturalnych i społecznych ostatnich 21 lat rządów AKP (Recep, 2023e) w duchu roszczenia do legitymizacji władzy na bazie skuteczności. Ostatecznie wybory prezydenckie 2023 r. w Turcji zakończyły się wygraną Recepta Tayyipa Erdoğana marginesem zwycięstwa wynoszącym jedynie 1 962 502 głosów (51,91% vs 48,09%) (Yüksek Seçim Kurulu, 2023).

Podsumowanie

Zdaniem autora, ważną rolę w ponownym zwycięstwie prezydenta Erdoğan'a odegrała przyjęta narracja, czyli charakter wysuwanych przez niego roszczeń do legitymizacji władzy. Na stronach niniejszego artykułu zidentyfikowano główne roszczenia wysunięte przez urzędującego prezydenta, które opierały się głównie na konstrukcie budowy „Stulecia Turcji” jako połączenia ideologii oraz mitu założycielskiego, poparte roszczeniami do legitymizacji władzy opartymi na skuteczności rządów ostatnich 21 lat oraz przywództwie lidera. Retoryka względem opozycji miała na celu polaryzację społeczeństwa, wzbudzenie przekonania, że potencjalne rządy opozycji to przede wszystkim chaos, a narracja o „Stuleciu Turcji” miała wzbudzić poczucie dumy narodowej i roztoczyć wizję dynamicznego rozwoju. Sytuacja międzynarodowa umożliwiła próbę odgrywania przez Turcję roli mediatora w konflikcie rosyjsko-ukraińskim, przez co urzędujący prezydent mógł przedstawić siebie jako przywódcę, który potrafi zadbać o turecki interes za granicą. Całość podejmowanych narracji natomiast miała za cel odwrócenie uwagi od głębokiego kryzysu gospodarczego, w warunkach którego rozgrywała się gra polityczna. Między pierwszą a drugą turą oprócz kontynuacji wcześniej przyjętego kursu postawiono również na aspekt proceduralny – podkreślano, że wysoka frekwencja, konieczność rozegrania drugiej tury to koronne argumenty przemawiające za doskonałą kondycją tureckiej demokracji.

Podsumowując, należy stwierdzić, że zarówno przed pierwszą, jak i drugą turą wyborów prezydenckich w narracji Recepa Tayyipa Erdoğan'a dominowały roszczenia do legitymizacji władzy bazujące na skuteczności w działaniu i osobie przywódcy, przy wykorzystaniu sytuacji międzynarodowej oraz wewnętrznej (co było dość paradoksalne zważywszy na głęboki kryzys gospodarczy i katastrofę naturalną). Istotnym wątkiem był konstrukt budowy „Stulecia Turcji”, będący w opinii autora hybrydą modelu teoretycznego mitu założycielskiego i ideologii. Główny nurt narracji uzupełniany był przez ideologiczne powiązanie opozycji z organizacjami terrorystycznymi. W okresie między turami powyższą narrację uzupełniło wysunięcie roszczenia do legitymizacji władzy opartego na kwestiach proceduralnych, związanych z wysoką frekwencją wyborczą i pierwszą w historii Turcji drugą turą wyborów prezydenckich.

Bibliografia

- Adamczuk, M. 2023. Turecki samochód elektryczny TOGG, czyli jak to się udało nad Bosforem? *Elektromobilni*. 6.07., <https://elektromobilni.pl/turecki-samochod-elektryczny-togg-czyli-jak-to-sie-udalo-nad-bosforem/> (dostęp 18.03.2024).

- Anadolu Agency, <https://www.aa.com.tr/en> (dostęp 13.01.2024).
- Antoszewski, A. 2004. *Legitymizacja władzy*. W: R. Herbut, A. Antoszewski (red.). *Leksykon politologii*. Wrocław: Atla 2, s. 203–205.
- Aydogan, M. 2023. *At least 1,7M people attend mass Istanbul rally, Turkish president says Anadolu Agency*. 7.05., <https://www.aa.com.tr/en/politics/at-least-17m-people-attend-mass-istanbul-rally-turkish-president-says/2891485> (dostęp 17.03.2024).
- Cegielski, M. 2014. *Oko świata*. W: D. Kołodziejczyk (red.). *Orzeł i półksiężyc. 600 lat polskiej publicystyki poświęconej Turcji*. Warszawa: Ministerstwo Spraw Zagranicznych, s. 383–402.
- Chudziak, M. 2017. Pucz jako mit założycielski. Filary ideologiczne Nowej Turcji. *Punkt Widzenia OSW* 66, https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/_pw_66_pucz-jako-mit_net_0.pdf (dostęp 24.05.2024).
- Daily Sabah. 2023a. *Erdoğan denounces Turkish opposition for siding with terrorists*. 2 May, <https://www.dailysabah.com/politics/elections/erdogan-denounces-turkish-opposition-for-siding-with-terrorists> (dostęp 17.03.2024).
- Daily Sabah. 2023b. *Erdoğan says nation will not let him down in Turkish runoff*. 19.05., <https://www.dailysabah.com/politics/elections/erdogan-says-nation-will-not-let-him-down-in-turkish-runoff> (dostęp 17.03.2024).
- Daily Sabah. 2023c. *Erdoğan to conclude election campaign at Hagia Sophia*. 12.05., <https://www.dailysabah.com/politics/elections/erdogan-to-conclude-election-campaign-at-hagia-sophia> (dostęp 20.04.2024).
- Daily Sabah. 2023d. *Party tied to PKK terrorists endorses Kılıçdaroğlu in Turkish vote*. 28.04., <https://www.dailysabah.com/politics/party-tied-to-pkk-terrorists-endorses-kilicdaroglu-in-turkish-vote/news> (dostęp 17.03.2024).
- Defence24.pl. *Turcja zgadza się na zatwierdzenie Finlandii do NATO. Co ze Szwecją?* 30.01., <https://defence24.pl/geopolityka/turcja-zgadza-sie-na-zatwierdzanie-finlandii-do-nato-co-ze-szwecja> (dostęp 10.01.2024).
- Directorate of Communications. 2023a. *CNN International holds an interview with President Erdoğan*. 19.05., <https://www.iletisim.gov.tr/english/haberler/detay/cnn-international-holds-an-interview-with-president-erdogan> (dostęp 17.03.2024).
- Directorate of Communications. 2023b. *I have spent my whole political life to serve our nation*. 19.05., <https://www.iletisim.gov.tr/english/haberler/detay/i-have-spent-my-whole-political-life-to-serve-our-nation> (dostęp 17.03.2024).
- Directorate of Communications. 2023c. *It has been decided to extend the Black Sea Grain Corridor Agreement for another two months*. 17.05., <https://www.iletisim.gov.tr/english/haberler/detay/it-has-been-decided-to-extend-the-black-sea-grain-corridor-agreement-for-another-two-months> (dostęp 18.03.2024).
- Directorate of Communications. 2023d. *The Century of Türkiye will be the century of our entire nation*. 13.05., <https://www.iletisim.gov.tr/english/haberler/detay/the-century-of-turkiye-will-be-the-century-of-our-entire-nation> (dostęp 20.03.2024).
- Directorate of Communications. 2023e. *TCG Anadolu salutes President Erdoğan*. 23.04., <https://www.iletisim.gov.tr/english/haberler/detay/tcg-anadolu-salutes-president-erdogan> (dostęp 18.03.2024).
- Directorate of Communications. 2023f. *Türkiye has successfully completed yet another festival of democracy with May 14 elections*. 15.05., <https://www.iletisim.gov.tr/en>

- glish/haberler/detay/turkiye-has-successfully-completed-yet-another-festival-of-democracy-with-may-14-elections (dostęp 20.03.2024).
- Directorate of Communications. 2023g. *Photos of President Erdoğan driving Togg are shared*. 5.04., <https://www.iletisim.gov.tr/english/haberler/detay/photos-of-president-erdogan-driving-togg-are-shared> (dostęp 18.03.2024).
- Directorate of Communications. 2023h. *President Erdoğan attends grand final of Holy Quran Recitation Contest*. 18.04., <https://www.iletisim.gov.tr/english/haberler/detay/president-erdogan-attends-grand-final-of-holy-quran-recitation-contest> (dostęp 20.04.2024).
- Directorate of Communications. 2023i. *President Erdoğan attends re-opening ceremony of newly-restored Sultanahmet Mosque*. 21.04., <https://www.iletisim.gov.tr/english/haberler/detay/president-erdogan-attends-re-opening-ceremony-of-newly-restored-sultanahmet-mosque> (dostęp 20.04.2024).
- Directorate of Communications. 2023j. *President Erdoğan inaugurates Barbaros Hayreddin Pasa Mosque*. 12.05., <https://www.iletisim.gov.tr/english/haberler/detay/president-erdogan-inaugurates-barbaros-hayreddin-pasa-mosque> (dostęp 20.04.2024).
- Directorate of Communications. 2023k. *President Erdoğan performs Eid prayer at Hagia Sophia Grand Mosque*. 21.04., <https://www.iletisim.gov.tr/english/haberler/detay/president-erdogan-performs-eid-prayer-at-hagia-sophia-grand-mosque> (dostęp 20.04.2024).
- Directorate of Communications, 2023l. *President Erdoğan wishes Aliyev, who received his Togg, a pleasant drive*. 4.04., <https://www.iletisim.gov.tr/english/haberler/detay/president-erdogan-wishes-aliyev-who-received-his-togg-a-pleasant-drive> (dostęp 18.03.2024).
- Directorate of Communications. 2023m. *We are realizing the dreams that we have been pursuing since the foundation of our Republic*. 1.05., <https://www.iletisim.gov.tr/english/haberler/detay/we-are-realizing-the-dreams-that-we-have-been-pursuing-since-the-foundation-of-our-republic> (dostęp 17.03.2024).
- Directorate of Communications. 2023n. *We are starting to see Togg on the roads as of today*. 3.04., <https://www.iletisim.gov.tr/english/haberler/detay/We-are-starting-to-see-Togg-on-the-roads-as-of-today> (dostęp 18.03.2024).
- Directorate of Communications. 2023o. *We are taking steps to prepare our country for the Century of Türkiye*. 23.04., <https://www.iletisim.gov.tr/english/haberler/detay/we-are-taking-steps-to-prepare-our-country-for-the-century-of-turkiye> (dostęp 17.03.2024).
- Directorate of Communications. 2023p. *We have decided to initiate the approval process of Finland's NATO accession protocol in our Parliament*. 17.03., <https://www.iletisim.gov.tr/english/haberler/detay/we-have-decided-to-initiate-the-approval-process-of-finlands-nato-accession-protocol-in-our-parliament> (dostęp 18.03.2024).
- Directorate of Communications. 2023r. *We will turn our Republic's next century into the Century of Türkiye*. 1.04., <https://www.iletisim.gov.tr/english/haberler/detay/we-will-turn-our-republics-next-century-into-the-century-of-turkiye> (dostęp 17.03.2024).
- Godzińska, M. 2003. *Alewizm*. W: T. Majda (red.). *Leksykon wiedzy o Turcji*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog.
- Grauvogel, J., von Soest, Ch. 2013. Claims to Legitimacy Matter: Why Sanctions Fail to Instigate Democratization in Authoritarian Regimes, *GIGA Research Programme: Violence and Security* 235, s. 1–25.

- Guldogan, D., 2023a. Black Sea grain deal extended for another 2 months: Turkish president. *Anadolu Agency*, 17.05., <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/black-sea-grain-deal-extended-for-another-2-months-turkish-president-/2899791> (dostęp 18.03.2024).
- Guldogan, D. 2023b. Turkish president vows to drain terror swamp. *Anadolu Agency*, 8.05., <https://www.aa.com.tr/en/politics/turkish-president-vows-to-drain-terror-swamp-/2891882> (dostęp 18.03.2024).
- Jomma, F., Tillo, K. 2014. Powstanie, rozwój i ewolucja działalności Partii Pracujących Kurdystanu. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego* 815, s. 123–138.
- Krzyżanowska, Z., Rudnik, F. 2023. Turcja: pierwsza elektrownia jądrowa na rosyjskich zasadach, *OSW*, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2023-04-28/turcja-pierwsza-elektrownia-jadrowa-na-rosyjskich-zasadach> (dostęp 10.01.2024).
- Matusiak, M. 2015. Wielki skok. Turcja pod rządami Erdoğan. *Punkt Widzenia OSW* 51, https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/pw_51_pl_wielki-skok_net.pdf (dostęp 27.05.2024).
- Michalski, A. 2023a. Antyzachodnie resentymy w polityce Turcji. *Analizy OSW*, 7.03., <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2023-03-07/antyzachodnie-resentymy-w-polityce-turcji> (dostęp 9.01.2024).
- Michalski, A. 2023b. Trzęsienie ziemi w Turcji – test dla AKP. *Analizy OSW*, 8.02, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2023-02-08/trzesienie-ziemi-w-turcji-test-dla-akp> (dostęp 17.03.2024).
- Morgenbesser, L. 2014. Elections in Hybrid Regimes: Conceptual Stretching Reviewed. *Political Studies* 62, s. 21–36. <https://doi.org/10.1111/1467-9248.12020>
- Potera, N. 2023. *Turcja otwarcie wspiera Ukrainę?*, <https://defence24.pl/geopolityka/turcja-otwarcie-wspiera-ukraine> (dostęp 8.01.2024).
- Recep Tayyip Erdoğan @RTERdogan*. 2019. *X/Twitter*, <https://twitter.com/RTERdogan> (dostęp 13.01.2024).
- Recep Tayyip Erdoğan @RTERdogan*. 2023a. *X/Twitter*, 29.04., <https://twitter.com/RTERdogan/status/1652364087454584832?t=81nzxgC0ac8Hgo1i5zLT=-GA&s=19&fbclid=IwAR2Fm39CckkGplyD3XQm59UM7xoVFcwO3vERMcg-DA-PzS1szD4FseQUTd0uk> (dostęp 18.04.2024).
- Recep Tayyip Erdoğan @RTERdogan*. 2023b. *X/Twitter*, 29.04., https://twitter.com/RTERdogan/status/1652268692598652929?t=81nzxgC0ac8Hgo1i5zLTGA&s=19&fbclid=IwAR1mDAMQlaHNF7nPUV_DSdIkJ8KVkl4bm4Wn4UDj12iOLex4LgtBI-DiHyLs (dostęp 18.03.2024).
- Recep Tayyip Erdoğan @RTERdogan*. 2023c. *X/Twitter*. 30.04, <https://twitter.com/RTERdogan/status/1652700586863886337?t=81nzxgC0ac8Hgo1i5zLT=-GA&s=19&fbclid=IwAR2CmnBsbbkwfi0pPINDUF7LgolfJcbBZECMfXEnY-34uNTeC-pV0foemxRUU> (18.04.2024).
- Recep Tayyip Erdoğan @RTERdogan*. 2023d. *X/Twitter*, 19.05., <https://twitter.com/RTERdogan/status/1659635073883185165> (dostęp 18.04.2024).
- Recep Tayyip Erdoğan @RTERdogan*. 2023e. *X/Twitter*, 27.05., https://twitter.com/RTERdogan/status/1662460199238799360?t=M8_TcFVE68YahbFig9lemQ&s=19&fbclid=IwAR3nF_L0dBe4yuxzenbVIIImtrZrZ_77e61dxCLmCq6ZlHWZtt8RV-F84m-Ko (dostęp 18.04.2024).

- Recep Tayyip Erdoğan @RTErdogan. 2023f. *X/Twitter*, 22.05., <https://twitter.com/RTErdogan/status/1660531767801962497> (dostęp 18.04.2024).
- Recep Tayyip Erdoğan @RTErdogan. 2023g. *X/Twitter*, 23.05., <https://twitter.com/RTErdogan/status/1661085934887092225> (dostęp 18.04.2024).
- Sabak, J. 2023. USA: F-16 dla Turcji tylko po przyjęciu Szwecji i Finlandii do NATO. *Defence24.pl*. 3.02, <https://defence24.pl/geopolityka/usa-f-16-dla-turcji-tylko-po-przyjeciu-szwecji-i-finlandii-do-nato> (dostęp 9.01.2024).
- Soest von, Ch., Grauvogel, J. 2015. How Do Non-Democratic Regimes Claim Legitimacy? Comparative Insights from Post-Soviet Countries. *GIGA Research Programme: Legitimacy and Efficiency of Political Systems* 277, s. 1–32. <https://doi.org/10.1080/13569775.2017.1304319>
- Soest von, Ch., Grauvogel, J. 2017. Identity, procedures and performance: how authoritarian regimes legitimize their rule. *Contemporary Politics* 23(3).
- Spancerska, A.M. 2022a. Kwestia kurdyjska w polityce Turcji po ataku terrorystycznym w Stambule. *PISM*, 15.12., <https://www.pism.pl/publikacje/kwestia-kurdyjska-w-polityce-turcji-po-ataku-terrorystycznym-w-stambule> (dostęp 18.03.2024).
- Spancerska, A.M. 2022b. Problemy gospodarcze Turcji a polityka zagraniczna. *PISM*, 14.09., <https://www.pism.pl/publikacje/problemy-gospodarcze-turcji-a-polityka-zagraniczna> (dostęp 17.03.2024).
- Spancerska, A.M. 2022c. Turcja wobec członkostwa Szwecji i Finlandii w NATO. *PISM*, 8.06., <https://www.pism.pl/publikacje/turcja-wobec-czlonkostwa-szwecji-i-finlandii-w-nato> (dostęp 18.03.2024).
- Spancerska, A.M. 2022d. Turecki sektor zbrojeniowy jako narzędzie polityki zagranicznej. *PISM*, 19.05., <https://www.pism.pl/publikacje/turecki-sektor-zbrojeniowy-jako-narzedzie-polityki-zagranicznej> (dostęp 9.01.2024).
- Spancerska, A.M. 2023a. Turcja po pierwszej rundzie wyborów. *PISM*, 17.05., <https://www.pism.pl/publikacje/turcja-po-pierwszej-rundzie-wyborow> (dostęp 8.01.2024).
- Spancerska, A.M. 2023b. Turcja przed wyborami. *PISM*, 29.03., <https://www.pism.pl/publikacje/turcja-przed-wyborami> (dostęp 17.03.2024).
- Spancerska, A.M. 2023c. Trzęsienie ziemi a sytuacja polityczna w Turcji. *PISM*, 3.03., <https://www.pism.pl/publikacje/trzesienie-ziemi-a-sytuacja-polityczna-w-turcji> (dostęp 17.03.2024).
- Strachota, K., Michalski, A. 2022. Tureckie weto wobec członkostwa Finlandii i Szwecji w NATO? *OSW*, 18.05., <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2022-05-18/tureckie-weto-wobec-czlonkostwa-finlandii-i-szwecji-w-nato>
- Szeligowski, D. 2022. Porozumienie w sprawie odblokowania eksportu ukraińskiego zboża. *PISM*. 25.07., <https://www.pism.pl/publikacje/porozumienie-w-sprawie-odblokowania-eksportu-ukrainskiego-zboza> (dostęp 18.03.2024).
- Tannenberg, M., Bernhard, M., Gerschewski, J., Lührmann, A., von Soest, Ch. 2021. Claiming the right to rule: regime legitimation strategies from 1900 to 2019. *European Political Science Review* 13(1), s. 77–94 <https://doi.org/10.1017/S1755773920000363> (dostęp 18.03.2024).
- The World Bank data. 2022. *Inflation, consumer prices (annual %)*, <https://data.worldbank.org/indicator/FP.CPI.TOTL.ZG?end=2022&locations=TR&start=2002&view=chart> (dostęp 18.03.2024).

- Tokarczyk, R. 2016. Treści legitymizacji każdej władzy warunkiem akceptacji jej pozycji ustrojowej i wpływów. *Białostockie Studia Prawnicze* 20/B, s. 91–118. <https://doi.org/10.15290/bsp.2016.20B.06>
- Wasilewski, K. 2023. *Sen o potędze. Neoosmanizm w polityce zagranicznej Republiki Turcji*. Warszawa: PISM.
- Winclawska, M. 2018. Legitymizacja. W: J. Marszałek-Kawa, D. Plecka (red.). *Leksykon wiedzy politologicznej*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, s. 234–239.
- Zdulski, K. 2009. „Sojusznik Anglii, towarzysz Niemiec...”, czyli kilka uwag o postawie Turcji w II wojnie światowej. *Zeszyty Naukowe Koła Wschodnioeuropejskiego Stosunków Międzynarodowych* 7, s. 45–57.
- Zürcher, E. 2013. *Turcja. Od sultanatu do współczesności*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, s. 304–305.

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.11218.23.0.C

Ark. wyd. 6,6; ark. druk. 6,375

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-237 Łódź, ul. Jana Matejki 34A
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. 42 635 55 77